Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 13 суббота № 234 (14434)

1925 чыл таңдалаттынган

Өртээ 3 коп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛДАР

Октябрь 8-9-та СЭКП ТК-ның Пленуму эрткенин, аңда чуртта байдал болгаш экономиканың рынок харылзааларынче шилчилгезибиле холбаштыр СЭКП-ниң сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалажып көргенин ооң мурнунда дыңнаткан.

Пленумга санал-онал солчулгазынга рынокче шилчилгениң янзы-бүрү орук-таларының дугайында бодалдарны чугаалап, чижээ, өске чурттарга таарыжыр экономиктиг модельдерни бистиң совет байдалдарывысче ол олчаанга шилчидип алырынче орааладжып турар эртемденнериң туружун шүгүмчүлээн. Ылаңгыя СЭКП ТК-ның кежигүнү, СССР-ниң Дээди Совединиң кежигүнү, төөгүчү Р. А. Медведев рынок экономиказынче шилчилгениң янзы-бүрү модельдерин сайгарып тура, парлалгага парлаан түүлдер дугайында чугаалаан. Миллион-миллион экземпларга тарап турар шуут-ла албан ёзуунуң парлалга органнары безин партияже халдап турар деп, ол демдеглээн. «Мээң холумда бо «Родина» журнал — ам РСФСР-ниң Дээди Совединиң албан ёзугаар органы-дыр — деп, ол уламчылаан.— Мен моортан түгле чаңгыс түүлдүк үзүндүзүн номчуйын. Ооң автору Лариса Пияшева, экономика эртемениниң кандидады, хөй-хөй түүлдерни бижип турар кижи. Ийи-ле хонук бурунгаар ол «Комсомольская правдага» улуг түүлдү парлатты. Рынокче шилчилгениң ооң модели мындыг. Пияшевага бодунуң арыннарын берип турар солуннарның болгаш журналдарның ажылдакчыларының бодалы база ындыг боор: «Бодумнуң чуртумуң катап дириг келириниң оруктарының дугайында бодап турумда, бажымга немец «экономиктиг кайгамчык бурунгаар шураашкынны» бистиң девискээривисче шилчидериндеп аңыда өске түү-даа кирбес-тир. Аденауэрниң чазааның кылганы ышкаш, онза хуусааларда экономиктиг либерализмни чарлаар, коммунистиг идеологияны хоруур болгаш аңаа немештир өлген-читкен-даа болза, бүгү «эгелекчилерни» буруу шаптышаан. Бүгү-россияның буруу миннишкинин эрттирер, чаңгыс хепке куттунуушкунуң чүгүн ап октаар, Ленинниң мөчүзүн эде хөөржүдүр, социалистиг-коммунистиг символиканы музейлерге ырадыр болгаш нитилелде дириг арткан болгаш бар бүгү ажыл-херекчи инициативаны хостап салып үндүрер херек. Мээң идегелим хостап үндүрген «ажыл-херекчи ёзу» чуртка амыдыралче чүткүлдү база «протестанчы мөзүнү» диргизер боор деп бодал-биле холбашкан.

Шуут-ла төнчүзүнге чедир башты сергедир, оодала мындыг бодалды боттарывыска салзывысса: Геббельс биле Гитлер чылча шаптырган, үзе-чаза соктурган болгаш мораль талазы-биле когараан Германияны катап диргизип шыдаар турган бе» (Л. Пияшеваның түүлүндеи СЭКП ТК-ның кежигүнүнүң алган цитатазын ооң мурнунда парлаан отчётка стенограмма материалдарыбиле харыысалга чок ажылдаанының түңнелинде, ооң бодунуу кылдыр киирген. ол дээш авторлар боттарының буруузун миннип тур).

Бо чижектиг түүлдерби-ле холбаштыр массалыг информацияның чепсектери, ылаңгыя коммунистиг парлалга оларның авторларына идепкейлиг ойтур согугну бээри күзенчиг ийик деп төөгүчү чөптүг саналды үндүрген.

Санал-онаалдар чеже-даа янзы-бүрү болза, Пленумга санал бергеннер рынок дугайында айтырыг чуртта амгы байдалдарда кол өзек, улуг салдарлыг айтырыг боон турар деп түүвеге шуптузу чаңгыс үннүг болган.

Пленумнуң октябрь 9-та хуралынга чуртта байдалды болгаш экономиканы рынок харылзааларынче шилчидери-биле холбаштыр СЭКП-ниң сорулгаларын чугаалажып көөрү уламчылаан.

Рынок экономиказынче шилчилгениң программазының төлевилелин Полтава областың Полтава районунуң орук-септелге-тудуг участогунуң дашчызы СЭКП ТК-ның кежигүнү **В. Т. Чуйков** шыңгыы шүгүмчүлээн. Ооң бодап турары-биле алырга, ол төлевилел дээрге социализмни-даа, коммунизмни-даа дээди деннел-биле хөөржүткени-дир. Ол дээрге, нэп ышкаш стратегтиг идеалдарны болгаш идеяларны камгалап арттырып турар тактиктиг ындыг түүл эвес-тир, ол дээрге, коммунистиг идеяларны сагыштыы-биле ап октап турары-дыр. Бо талазы-биле бодунуң бодалдарын саналдакчы чугаалаан.

Бирээде, рынок экономиказынче шилчилгени бүгүле түүлдерни эдип, эмнеп аптарының чаңгыс аргазы кылдыр көргүзүп турарыңга элдепсинер-дир мен. Ынчангаш кижи төрелгетен рынок экономиказындан артык үүнү-даа бодай албас кылдыр көргүзүп турар-дыр. Тывылбаан дээрге, чок дээни ол эвес-ле болгай.

Ийиде, 500 хүннер программазына кижи бүзүрээр арга чок: бис ооң мурнунда-ла. чарлап турган ол чижектиг түүлдериң хереченгизи-ле болгай бис. Олар база-ла саваң көвүү дег, чарлып чаштап турду. Бо таварылгада база ынчап барбазының магадылалы кайдал? Программаның авторлары ындыг магадылал бербейн турар-дыр. Чижээ, мен оларның бодап алган түүлдеринге боттарының бүзүреп турарын эскердим.

Ооң аңгыда, төлевилелдиң амгы үеде хөлчоккала шүгүмчүлеп турарывыс беш чыл планнарының барык дөмейи элдептиг. Оларның ылгалы чаңгыс: планнарга адырлар, чылдар аайы-биле хуваай бижээн тодаргай саннар турган, а мыында дээрге туугай даап бодаашкыннар.

Төлевилелдиң кол өзээ — өнчүнү хуу кижилерге үлеп бээри, ооң кадында ону күш-биле кылыр деп турар-дыр. А ындыг түүлдер биске тургулады. Коллективизация база ынчаар кылдынган, өске-даа чижектер бар.

Чоокку үеде чурттуң удуртулгазының хүлээп алыр шиитпирлериниң чоннуң, социализмниң болгаш партияның салым-чолу хамааржып турар деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, СССР-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң күш-ажылды организастаарының талазы-биле Бүгү-эвилелдиң эртем төвүнүң директору **А. А. Пригарин** чугаалаан.

Ооң бодап турары-биле, бөгүүнде антикоммунизмниң айылын чедир үиелевейн турар бис. Бир эвес СЭКП авангардчы, эрге-чагыргада партия боон артсын, оппозицияже шилчивезин азы оон эрткеш шуут буступ дүшпезин деп. бодаар болза, бис чоннуң амыдыралы байдалының деннелиниң оон ыңай кудулаарын доп-дораан соксадыр, ам дээрзинде бистиң холувуста турда күүседикчи эрге-чагырганы катап тургузар болгаш бүгү айтырыглар талазы-биле тодаргай политиктиг турушту ээлээрвис эргежок чугула деп, ол демдеглээн.

Экономикага корум-чурумну тургузарын саналдавышаан, ол инфляцияга удур шыңгыы хемчеглерни алырын, будалган ажылагый харылзааларын катап тургузарын, өртектер болгаш орулгалар өзүлдезинге шыңгыы кызыгаарлаашкыннарны киирерин, чүс-чүс муң, миллион-миллион рубль орулганы моөкнеп алган чаа хевириниң байларына удур акша реформазын углаарын кыйыгган. Бир эвес партия чоннуң амыдырал байдалының кудулаарын болдурбас болза, ол чон-биле харылзаалыг боон артар, ол сорулганы күүседип шыдавас болза, чон бодунуң оруун боду тыва бээр.

Оон аңгыда, ол чуртта эрге-хоойлуну болгаш Конституция нормаларын күүседири дээш четче хемчеглер албайн турары дээш шыңгыы негелдени Президентиге-даа, чазакка-даа салып болур бис деп айыткан. Күүседикчи-даа, хоойлужудукчу-даа эрге-чагырга-лар, чурттуң хөй-нитни амыдыралы демократтыг болур ужурлуг. А күүседикчи эрге-чагырганың чымчаа азы кадыг-шыңгыызы хүлээп алдынган хоойлулар күүсеттинип турар кылдыр ындыг деннелдиг болур ужурлуг.

Хамык-ла чүвениң үндезини бистиң канчалдыр ажылдап өөренип алырывыста деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, партияның Киров обкомунуң бирги секретары **С. А. Осминин** боду чугаазы-биле ол чурттуң удуртулгазының ыңай-ла ооң бодалын илереткен. Ынчаарга күш-ажылдың темазы бо Пленумда-даа, массалыг информацияның чепсектеринде-даа, бистиң бүгү организакчы ажылчорудулгавыста-даа эвээш дыңналып турары хараа-данчыт. Бистиң бүгү сагыышсыралывыс күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн база национал продуктуну бүдүреринге бурунгаар базымнарны кылырынче угланган турар ужурлуг. Ол ийини каш катап көвүдедиринче угланган ындыг ажыл-агыйжы чорукту тургузуп алырынче түткүдер ужурлуг бис.

Рынокче шилчилгени черче-рде янзы-бүрү хүлээп көрүп турар. Ынчангаш рынок дээрге анаа-ла ону бодун чедип алыр дээн сорулга эвес, а социалистиг нитилелдиң экономиктиг хамаарылгаларын чаартырының аргазы-дыр деп түвени Төп Комитет тодаргай база ыалаптыг медеглээр ужурлуг.

Байдал нарын. Бир эвес коммунистер реформаларны хүлээп көрбейн баар болза, оон орнунга түүдаа саналдавас болза, олар консерваторларның лагеринге киир бижиттирер. А бир эвес реформалар бүтпестеп турып берзе, ооң бүгү буруузу коммунистерге дүжер, чүге дээрге, олар чурттуң удуртулгазында болгай. Ындыг болганда, бисте чаңгыс орук бар — бистиң чонувустуң чаагай чоруу дээш экономиктиг харылзааларны шудургу сайзыраңгайжыдары.

Рынок харылзааларынче шилчиири дээрге чурттуң экономиказын кризистен үндүрүп алырының кара чаңгыс аргазы деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, Туркмен ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Х. Ахмедов** демдеглээн. Маңаа хамаарыштыр кирип турар хемчеглерниң боттаныышкынын чедип алырда, тургузуг талазы-биле чаартынган, федератив-тиг күрүне болуп турар ССР Эвилелиниң бүдүн-бүрүн чоруун чедип алыры чугула.

Мурнувуста турып турар берге болгаш нарын айтырыгларны шиитпирлээрде, республикаларның эрге-ажыын хандыр өөренип көөрү чугула. Ылаңгыя экономиказы чиг эт угланыышкынныг, социал байдалы кошкак республикаларга ол бирги чергениң айтырыы болур. Ындыг черлериң бирээзинге Туркменистан хамааржыр. Оон үнүп турар продукцияның барык 80 хуузу чиг эт.

Рынокче шилчип турар үеде социал талазы-биле когаралдарның орнун эгидер чидириглерни эвээжедир дугайында айтырыг ораторну дыка дүвүредип турар. Оон чугаазы-биле алырга, бир эвес партия ажылчы чоннуң эрге-ажыын шыңгыызы-биле барымдаалаар болгаш камгалаар дээр болза, бо бүгү ооң кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг. Бо угланыышкынга ыжыг турушту ээлээр херек.

Чаа байдалды туруштуубиле шингээдип, рынокка өөренип, аңаа улусту өөредип,

(Төнчүзү 2-ги арында).

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевтин республиканың Дээди Совединиң сессиязының хуралынга 1990 чылдың октябрь 9-та илеткели

Хүндүлүг улус депутаттары!

Шаталин-Явлинский н и ң ажылчын бөлүүнүн ажылдап кылганы экономиканы стабилизастаарының болгаш рынокче шилчиириниң программазын колдуунда деткээн доктаалды республиканың Дээди Совединиң хүлээп алганы үеден бээр бистиң нитилеливисте шыңгыы өскерлиишкиннер болган. Экономиктиг байдалдың баксыраашкынының, политиктиг байдалдың чидигленишкининиң уламчылап турарының дугайында чугаалавайн тур мен. Рынокче шилчиишкининиң программазының бодун долгандыр байдал үндезинни-биле өскерилген, ам барын ол байдалдың багай талаже өскерилгени хомудамчыг боон турар.

«500 хонук» программаны ССРЭ-ниң Президентизинге болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазына киирген үеден бээр барык бүдүн чартык ай эрткен, ынчалзадаа ССРЭ-ниң Дээди Соведи ол айтырыг талазы-биле тодаргай шиитпирни ол хевзэр хүлээп албаан, октябрь 15-тиң-даа соонда ооң кандыг болуру билдинмес.

Ооң-биле кады экономиктиг чаартылгаларның кайы-бир программазын шилип алырынга шак ындыг тодаргай эвес чоруктуң уржуунда үндезин реформаның принциптерин ойталаашкын херек кырында болуп турарын сөөлгү хүннерниң болуушкыннары хереченгилеп турар, эвилелдешкен республикаларның бот-тускайлаң эргелери тоомчага алдынмайн, 1991 чылда эвилелге экономиктиг харылзааларның бүгү системазы эргижирээн административтиг болгаш чаңгыс аайжаан принциптерде тургустунуп турар.

Шак ынчаар, эвилеллиң күрчагыын бүдүрүлге черлеринге база катап-ла айтыышкын ёзугаар күш-биле чедирери саналдаттынып турар болгаш биезги хевзэр-ле продукцияның болгаш бараннарның ең чугула хевирлериниң бүдүрүлгезиниң хөй кезинин ол бодунга хаара тудар апаар ужурлуг.

Чижээлээрге, кара металлдар бүдүрер талазыбиле эвилел күрчагыын ССРЭ-ниң Күрпланы бүдүрүлгениң хемчээлинден 86,1 хуу кылдыр планнап турар, нефть болгаш газ талазы-биле — 97,7 хуу, тудугга ажыглаар ыяш аймааның — 92 хуузу, цементиниң — 87,7 хуузу, солун саазынының — 90 хуузу дээш оон-даа өске

Мындыг таварылгада Россияның болгаш өске-даа эвилелдешкен республикаларның чазактары боттарының республика программаларын боттандырар кандыг-даа арга чок апаары бүгүдеге билдингир боор деп бодай-дыр мен. Ам барын чогум-на республикалар программалары улус ажыл-агыйының социал инфраструктуразының хөгжүлдезиниче угланган турган болгай.

Эвилел бюджеди базала эрги принциптер ёзугаар тургустунуп турар. Хамыктың мурнунда эвилел программаларын аксаландырарының сорулгалары шиитпирлеттинип, оларга таарымчалыг орулгалар статьялары тодараттынып турар. Азы, өскээр чугаалааргa, республикалар бот-боттарының аразында удур-дедир дугуржулгалар ёзугаар эргелел башкарылганың эвилел органнарының бүрүн эргелериниң хемчээлин болгаш ол хүлээлгелерни боттандырарына эргежок чугула саң-хөөнүң акша-хөреңгизиниң хемчээлин доктаадыр эвес, а ССРЭ-ниң Саңхөө министерствозу болгаш Күрпланы республика база чер-чер бюджеттериниң орулгалары-биле дуглаттынмас чарыгдалдарны «үстүүртен куду бадырып бээр» болур. Шак ынчаарга бистер күрүне чарыгдалдарын түгле кызырып эвес, биезги хевзэрле камгалалга, эргелеп башкарылгага болгаш оон-даа өске чарыгдалдарның хемчээлин билбес болур бис. Оон аңгыда, мындыг таварылгада республика бюджеттериниң аажок улуг карылгалыг салдынып турарын санаашкыннар көргүзүп турар.

Ең сөөлүнде, эвилел чазаа база катап-ла бүгү даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы бодунга арттырып аарын бодап турар, а валюталыг үндүрүглер даштыкы экономбанкының бүрүн эргезинге артар.

Шак ынчалдыр, кризис үезинде, кажан валюта (даштыкы акша) ең шимченгир, дээштиг курлавыр боон турар үеде, оны алырының болгаш чарыгдаарының контролюн ССРЭ-ниң чазаа бодунга долузу-биле арттырып аар бодап турар.

Биезги хевзэр-ле ССРЭ-ниң Күрбанкызының онза эргелерин арттырып каары көрдүүнүп турар.

Конверсия программазын оларның-биле чугаалажып көөрүнүң айтырыын республикалар чаңгыс эвес катап көдүрүп келген, ынчалзадаа оларның сонуургалдары биезги хевзэр тоомчага алдынмайн турар. Конверсияның биске билдинмес программазын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы бадылаар дээрзин түгле парлалгадан билдивис.

Ынчангаш ол бүгүден дараазында түңнелди үндүрүп болур: ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп албааны эвилел чазааның программазы амыдыралда чажыт байдал-биле боттаныр эгелээн. Тодаргай эвес байдалды ажыглап алгаш, экономиктиг эрге-чагырганың боттуг быраларын, материалдыг курлавырларны холдарында туткан — Күрбанк, даштыкы экономбанк боттарының политиказын чорудуп турар.

Шаталин-Явлинск и й н и н программазын ажылдап кылырынга идепкейлиг киржип, ону ам-даа деткип турар эвилелдешкен республикалар октябрь 15-те ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чүнү шиитпирлээрин манаар ужурга таварышканнар, түгле ооң соонда боттарының Дээди Советтериниң сессияларынга тодаргай угланыышкынны шилип аар аргалыг апаар. Ам ең сөөлгү кол түүл, «500 хүн» программаның ең чугула үе-чадазының — стабилизация, быжыгып доктаашкын үе-чадазының боттаныр болбазының айылы диргелип келген. Рынокче шилчиишкин программазын эвилел деннелинге хүлээп алырын соңгаарлатканы сөөлгү үеде чоруттунуп келген саң-хөө политиказын уламчылаар ужурга чедирип келген. Инфлястыг угланыышкыннар чаа-чаа деткимчени ап турар.

Чөптүг эвес, чажыт байдал-биле кииртинген тарааны садып аарынга өртектери улгаттырганы, 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп көдээ ажыл-агый продукциязының бүгү хевирлерин садып аар өртээн улгаттырарын чарлааны шыңгыы согугну берген. Бис база-ла аңаа удур туржуп шыдаваан бис. Республиканы эзт чок арттырарының айылы диргелип келирге, чазак сентябрь 15-тен эгелеп аъш-чемниң ол хевиринге чаа садып аар өртектерни киирген, ынчалза-даа оон үнүп болур уржуктарны баш удур чедир өөренип көрбээн болганындан чаа хемчеглерни хүлээп алыр ужурга таварыштывыс.

Эвилел чазааның программазында көрдүгенин ёзугаар ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң ажылдан кылганы прейскурантыларның үндезиннинге январь 1-ден эгелеп моөнкеп садарының өртектерин хары угда улгаттырып болурун херек кырында дүрүмчүткен сөөлгү хоойлу база өртектер-биле байдалды көскүзү-биле нарыыдаткан.

Ол хемчегни амыдыралга боттандырып эгелээни-биле республика бюджединиң чедишези 70 ажыг млрд. рубльге өскен.

Ол-ла үеде саң-хөө болгаш чээли политиказын шыңгыырадыр талазы-биле кандыг-даа хемчеглер алдынмайн турар, а олар Шаталин-Явлинскийнің программазының байдалды чогумчудуп экижидер хемчеглериниң үндезини боон турар болгай.

Бо бүгү-ле чугаалаттынган түүлдер Горбачев — Ельциннің программазын боттандырарындан ойталаар үе келген даанı ол эвес бе. Чок, ам дээрезинде ындыг эвес. Бир ай бурунгаар силерниң деткээнинер, амгы үеде РСФСР-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң болгаш комиссияларының киирген санал-онаалдарын өөренип көрүп, чедир ажылдаттынып кылдынып турар эвилел программазы алызында барып, амыдыралга боттанган турар ужурлуг деп республиканың чазаа санап турар, түге дээрге республикага-даа, чуртта-даа сандараашкындан үнүп болур арганы түгле ол бээр.

Республиканың экономиказында аажок берге байдал политиктиг быжыг турушту, рынокче шилчиишкининиң программазын боттандырарынга шиитпирлиг болгаш кызымак чорукту негээр болбайн аан. Чайгылыышкынар, тодаргай эвес чорук, туруштарның удур-дедир болуру мындыг байдалда турбас ужурлуг, олар шиитпирлээри ындында-ла аажок берге айтырыгларның шуут болдунмазынга чедирип болур.

Шак бо өскүзү-биле нарыыдаан байдалда Россия Федерациязының чазаа канчаар ажылдаар бодап турарыл? Эгезинде-ле чугаалап каайн, «500 хүн» программада ажылдап кыллынган экономиктиг политиканың кол угланыышкыннары (эт-хөреңгини хуу өнчү кылдыр ламчыдып бээри, чер болгаш чуртталга реформазы, орулгаларны дамзылаары, күш-ажыл рынокун тургузары болгаш өске-даа) кандыг-даа таварылгада боттаныр ужурлут болгаш ындыг ажыл колдуунда херек кырында эгелээн.

Ол-ла үеде банк системазының реформазы, бюджеттиг чарыгдалдарны эвээжедириниң талазы-биле онза хемчеглерни алыры, валюталыг үндүрүглерниң системазын болгаш валюта чурумун нитизи-биле өскертири, камгалал программаларынга чарыгдалдарны кызыгары дээн ышкаш хемчеглер эвилел программазын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганының соонда түгле ынчан боттанып болур.

Ооң-биле кады быжыгып доктаарының үе-чадазы, программаны боттандырарының чогум-на баштайгы 100—150 хонуктары, ам моөн мурнунда көрдүгенин ышкаш ол хевзэр чоруттунмас ужурлуг. Ам оон-даа шыңгыы хемчеглер негеттинер: күрүне чарыгдалдарын ам-даа кызырары, бирги ээлчегде чурт иштинде азы даштыкыда бүдүрүлге черлеринге капитал салыышкынныгарын кызырары, кандыг-даа чаа социал программаларны соксадыры, чээли дээш ставкалар хуузун өскүзү-биле бедидери чугула боон турар. Даштыкыдан шыңгыы дуза чокта хоржок хире бис. Программаны боттандырарының баштайгы 100 хонуктарының дыка хөй угланыышкыннарынга өскерилгелер кииртинген турар ужурлуг. Ылаңгыя өртектер болгаш орулгалар политиказынга, үндүрүг онаалдазының системазынга база оон өске кезек түүлдерге ол хамааржыр.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң ээлчеглиг хуралынга чугаалашкан айтырыгларның чамдыктарын солуннуң моөн мурнундагы үндүрүлгезинге дыңнаткан.

Бо чылдың август 25-те Чадаана хоорайга болган орук-транспорт озал-ондаанга хамаарыштыр айтырыгны ол хуралга база сайгарып чугаалашкан. Транспорт озал-ондаа республикада удаа-дараа боон турар. Сөөлгү дөрт чылды ап көөр болза, ооң саны 30 хуу көв дээн, ооң түңнелиинде амытыындан чарылганнарның саны — ийи катап өскен.

1989 чылдың сентябрь 7-де хүлээп алганы № 143 доктаалынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели аар уржуктарлыг болган автотранспорт озал-ондактарынга хамаарыштыр айтырыгны тургузуп, чогуур түңнелди үндүрген турган. Бии-Хем районда «Весёлый» артка 12 кижи амытыындан чарылган озал-ондак дугайын база ында кирген. Ажыл-агый, совет органнар, күш-ажылчы коллективтер база республиканың административтиг органнарының удуртукчуларының талазындан орук шимчээшкининиң озал-ондаан болдурбазын хандырар хемчеглер багай дээрзин ында айыткан турган. Ынчалзажок оон боттуг түңнелдер үндүрүнмээн.

Август 25-те 23 шак 40 минута турда аар уржуктарлыг транспорт озал-ондаа Чадаана хоорайга болганы демдеглеттинген. «Чаданагроүлетпүртранс» автобаазазының чолаачызы В. Б.-Б. Кара-Сал КамАЗ-5410 автомашинаны башкарып шыдавайн баргындан, машина көвүрүгден Чадаана хемче чайлып кирген. Ооң түңнелинде тос пассажир ямзы-бүрү хевирниң кемдээшкининге таварышкан, алды кижи амы-тынындан чарылган, артканнарының кадыының байдалы нарын.

Бо озал-ондакка хамаарыштыр истелгени чорудуп тура, транспорт ажыглалының сагылга-чурумунда, пассажирлер ап чоруурунуң негелде-дүрүмнеринде хажыдыышкыннар болганын илереткен. Автотранспорт ажыглалынга контрольдуң автобүдүрүлгеде багайындан, машинаны чогуур сорулга, негелде ёзугаар долдуртунган документ чокка ажыглай бээр чоруктар бар. Тыва агроүлетпүр эвиделиниң удуртулгазының (Загвоздкин) талазындан аңаа чагыртып турар организацияларга чурум дээш чогуур негелде тургустунмаанын Президиум хуралынга айыткан. Ооң-биле кады Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң күравтоинспекциязы (Дажимба) автоажыл-агый, бүдүрүлге, организация удуртукчуларындан чогуур негелдени тургуспайн келген. КАИ-ниң чер-черде тургустунган кезектери орук шимчээшкининиң чурумун хажыткан таварылгада чогуур негелде тургузарын чедип албайн турар.

Чөөн-Хемчик райкүүскому, ооң чер-черде органнары, чижээ, куда эрттирери, хөөржүдүлге-биле холбашкан айтырыгларны кичээнгейге албайн турар. Ону район эмнелгезиниң коллективинге (Ооржак), «Тыва» совхозка (Кара-Сал) хамаарыштыр чугаалап болур. Куда эртери бөлүк арагалаашкынче шилчип турары канчап-даа таарышпас, хайхалап-биле дооступ турарының чижектери бар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо айтырыгны чугаалашкаш, ол талазы-биле доктаал хүлээп алган. Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың сентябрь 7-де хүлээп алганы «Аар уржуктарлыг орук-транспорт озал-ондааның фактызының дугайында» доктаалын күүседир талазы-биле Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң ажылын ында багай деп көрген. Ооң даргазы М. Б. Донгакка хамаарыштыр айтырыгны шыңгыы көөр дээрге, ол албан-дужаалга ооң үр эвес болганын өөренип көргеш, чугаалажып кааны-биле айтырыгны кызыгаарлаан.

Чагыргазында турар бүдүрүлге черлеринде сагыылга-чурумнуң кошкаа база автотранспорт ажыглалынга контрольду суларатканы дээш Тыва агроүлетпүр эвиделиниң даргазының оралакчызы В. Ф. Загвоздкинни шыңгыы доңгуткан.

КАИ ажылынга контрольду, негелдени кошкатканы дээш Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салды, ооң оралакчызы В. И. Лукашовту айыткан.

КАИ кезектеринде ажылды организастааны чавыс база моөн мурнунда боон турган озал-ондак таварылгаларынга дүүштүр ажылдакчылардан негелдени күштелдирбээни, түңнел үндүрбээни дээш ИХМ-ниң КАИ начальниги Д. Д. Дажимбаны ээлеп турары ол албан-дужаалдан хостап болурунуң барымдаазы бар, ынчалзажок министр В. Б. Кара-Салдың дилээн өөренип көргеш, келир чылдың январь 1-те чедир айыттынган четпестерни эдер, КАИ кезектериниң ажылын чогуур деннелге чедир тургузар арганы Д. Д. Дажимбага берген.

«Чадаанагроүлетпүртранс» автобаазаның начальниги Э. Лопсанцы кеземче харыысалгазынга онаап болурунуң дугайында айтырыгны Иштики херектер министерствозу (В. Б. Кара-Сал) көөр.

* * *

Тыва АССР-ниң девискээринге элезиннелчек алдын тывар үлетпүр объектилери тургузуп болурун шинчилеп көрген. Ооң-ангыда, чоокку үеде элезиннелчек болгаш боду бүткен арыг алдынның курлавырын элээн көвүдедип болурунуң аргазы бар. Ынчангаш элезиннелчек алдынныг деп шинчилеп каан черлерни дүрген шингээдип ап, геология-шинчилел ажылдарын күштелдирер сорулга-биле, хүлээп алган доктаалында Министрлер Чөвүлели дараазында түүлдерни айыткан.

Республиканың дүрген дуза чедирер станциязының, республика эмнелгезиниң базазының, Барыын-Хемчик, Улут-Хем районнарга, Хову-Аксы эмнелгезинге кезээде белен байдалга турар тускайжыттынган бригадаларны республиканың Кадык камгалал министерствозу октябрь 15-ке чедир тургузарын ында айыткан.

Озал-ондакка таварышкаш, хай-халаптан, бойдустуң хай-халавындан когараан кижилерни ынай-бээр сөөртүүн республиканың кадык камгалал органнарының киргени дилег-биле бирги ээлчегде чорударын Тываның автотранспорт девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынынга, Тываның каттышкан авиаотрядынга, Енисей суг пароходствозунга дагзып турар. Специалистер аргыштырарынга, эмнер, медицина дериг-хереклелдери, аппаратуралар сөөртүүрүнге негелде база ындыг.

* * *

«Сылдысчыгаш» солуннуң редакциязының таарымчалыг ажылдаарынга байдалдар тургузар хемчеглер дугайында айтырыгны база аңаа чугаалашкан. Аныяк салгалдың кижизиндилгезинге солуннуң салдары улуг дээрзин Президиум кежигүннери демдеглээн. Тургустунгаш, үр болбаан болгаш, солуннуң редакциязы материал-сан-хөө курлавырлары-биле хандырылгада бергедээшкиннерге таварыжып турар. Бо бүгү чүүлдерни өөренип көргеш, ажылдаарынга таарымчалыг болуру-биле база «Сылдысчыгаш» солуннуң ажылдакчыларының чуртталга-амыдырал байдалында айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлежири-биле, үш ажылдакчының өг-бүлезин чурттаар чер-биле 1990 чылдың дургуузунда хандырарын Кызыл хоорүүскомга (В. К. Кара-оол) дагзырын доктаалда айыткан.

Чылдың-на 30 тонна хемчээлдиг солун саазынынга фонд бээрин Тыва АССР-ниң Күрпланы (Салчак) көөр. Ооң-биле кады онзагай таварылга кылдыр көрүп, «Сылдысчыгаш» солуннуң редакциязынга «Жигули» автомашинаны рынок фондузундан садарын Респотребсоюзтуң баштаар черинден (Монгуш) дилээрин ында керген.

* * *

Тыва АССР-ниң орук ажыл-агыйын эргелеп башкарарын сайзыраңгайжыдарының дугайын хуралга чугаалашкан болгаш ол талазы-биле делгеренгей доктаалды республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму хүлээп алган.

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛДАР

(Төнчүзү. Эгезе 1-ги арында).

ап турар хемчеглериҥ утказын оларга тайылбырлаар херек деп, ол чугаазынга, демдеглээн. Кысказы-биле чугаазаарга, үениҥ бо кезээнге партия канчаар хеделир болдур, оон чугле салым-чолу эвес, харын рынокче шилчириниҥ программазыныҥ салым-чолу шиитпирлеттинер.

Рынок харылзааларынче шилчириниҥ идеязыҥ коммунистер болгаш металлургтарныҥ үш миллион кижилиг коллективи бүрүү-биле детки̇п турар деп, СЭКП ТК-ныҥ кежигүнү, ССРЭ-ниҥ металлургия министри **С. В. Колпаков** демдеглээш, тодаргай механизмнериҥ чогу сайгартыныҥ турар бүгү программаларныҥ кол четпес үүлү болуп турар деп айыткан.

Чурттуҥ металлургия комплекизи бо хүннерде ажылдап турар болгаш бодунуҥ арга-шинээн үндирбээн-даа болаа, үлетпүрде ажыл-херектиҥ, экономикада кризистиг байдалдарныҥ өзүп турарынга хамаарыштыр бодубуҥ дүвүрелин министр чугаалаан. Бо чылдыҥ эрткен тос айларында продукциляныҥ кол хевирлерин бүдүрериниҥ хемчээлиниҥ эвээжээн чылдаганнарын ол анализтээн.

ССРЭ-ниҥ Президентизиниҥ бүрүн эргезин немээр дугайында ССРЭ-ниҥ Дээди Совединиҥ доктаалын чугула деп санавышаан, чамдык республикаларныҥ, бистиҥ-даа адырда, ажыктыг бүдүрүлге харылзааларын үзер деп турар хөөннерни ажыл эртеринге ону ажыглаарын дилеп тур бис. Республикаларда бот-орулга-чарылганыҥ амыдыралга дүүшпее аҥы-аҥы чаа хевирлерин шүүт соксадыр херек. ТК-ныҥ Пленуму салган айтырыгларыныҥ харыызын алырына үлетпүр бүдүрүлгелериниҥ коммунистеринге дузалаар үжүрлүг, чүгле ынчан партия эге организациялары шилип алган оруктун шыныныҥ ажылчы чонга бүзүредип, оларны баштаар апаар. Ам ооҥурган болбас.

Хуу өнчүү сайзырадырынга үндезилеттинген рынокка шилиишкин турар бе? Бар деп, СЭКП ТК-ныҥ кежигүнү **А. В. Бузгалин** харыылаан. Бир эвес рынокту кушажылчы коллективтер, хамаатылар, массалыг демократчы организациялар эҥээр болза, ынчан рынок туруп болур деп, МКУ-нуҥ политэкономия кафедразынын доцентизи айыткан.

Оон бодалы-биле алырга, бир эвес СЭКП политиктиг күш болуп шыдаар болза, ынчан ниитилел каттыжып болур деп, ол айыткан.

Аҥаа хамаарыштыр эҥээн каш принципиалдыг бодалдар чугаалааш, партия артык чүктен адырлыр үжүрлүг деп, ол айыткан. Ылангыя партия кежигүнери кылдыр катап бүрүткедип алыр арганы коммунистерге бээр херек. Ол болдунмас апарган таварылгада, бистер шуптучүү-даа кылбайн турар кижилерни ынаар киир төрепчилээр апаар-дыр бис. Партия талалакчыларыныҥ институдун киирерин оратор саналдаан.

Партияныҥ калбак структураларына даянырын, ажылчын бөлүктерни, партийжи клубтарны, еске-даа структураларны тургузарын, аныяк, талантылыг кижилерни адаккы черлерден тып тургаш, хооркомнарныҥ база обкомнарныҥ аппараттарын чаартырынче ол кичээҥейни угландырган.

Собчак, Попов, Ельцин олар-биле индирге туруп алгаш, деҥге маргыжын шыдаар партийжи баштыҥнарныҥ чаа системазын тургузарынче ол кыйгырган.

Массалыг информация чепсектериниҥ идеологтуг демиселиниҥ дугайында айтырыгны оратор демдеглээн. Ылаҥгыя бис бөгүн шавар халдаашкынче кирбес болзувусса, эртен орай апаар деп, ол айыткан. Аҥаа эҥ ажыктыг болгаш дээштиг аргаларны ажыглаар херек.

Коммунистериниҥ база бир чугула сорулгаларыныҥ бирээзи болза, массалыг демократтыг шимчээшкинче кирери болур деп, ол түүнелинде айыткан.

СЭКП ТК-ныҥ Политбюро кежигүнү, Эстониянын Компартиязынын ТК-ныҥ бирги секретары **Э.-А. А. Силлари** чүве чугаалааш, соцнал-экономиктиг системаныҥ, оон иштинде национал-күрүне тургузуунуҥ болгаш идеология талазыныҥ националдыг партиязын тургузарындан ойталаар күзелдиг бис.

Бот-башкарнырыныҥ мындыг нарын, берге үезинде бис СЭКП ТК-ныҥ талаындан ыйыышкынны болгаш үүрмек азырадыкчы хөөнүү эвес, а угаазылалдыг чоруктy манап турар бис.

Рынок харылзаазынче шилчириҥ дээш хөй коммунистериҥ туржун турарын СЭКП ТК-ныҥ кежигүнү, Ереванда күрүне университетиниҥ кафедра эргелекчизи **Ю. И. Мкртумян** демдеглээн. Ынчалза-даа, рынокче шилчирин бүгү ниитилелдиҥ, ажылчы чонуҥ эрге-ажыынга дүүштүр, организастыг, политиктиг, ажыл-агый механизмнерин дамчыштыр тодаргай ажылдап кылыры чугула. Бир эвес рынокче шилчиирге ажылчы чонуҥ байдалы баксыраар болза, бистиҥ партиявыстыҥ ат-алдары баксыраар болгай.

Бөгүн рынокче шилчиири дээрге, бистиҥ ниитилеливиске чаа политиктиг угланыышкынны чорударыныҥ болгаш боттандырарыныҥ экономиктиг үндезини болур деп бодай-дыр мен. Бистер чоокку үеде биске эки түүнелдерни бээр шак ындыг рынок дээш туржуп турар бис.

Бүрүткээн-даа, бүрүткевээн-даа ниитилел-политиктиг организацияларныҥ дугайын оратор база чугаалаан. Бис оларныҥ ажылчорудулгазын бүгү талабиле деҥнеп көөр ужурлуг бис, оларга айтыышкын бээринден ойталаза чогуур. Оларныҥ чамдыызы кризистен уштунарына бистиҥ ниитилеливиске база дузалап турар, оларны дайзыннар деп көөрге, кайын боор, оларныҥ-биле кады ажылдажылганы кылыр ужурлуг бис. Оратор оон ыныай партияныҥ иштики амыдыралынга доктааган болгаш партияныҥ хүлээп ап турар шиитпирлери улуска, оон чаагай чоруунга бараан болган турарын демдеглээн. Аҥаа хамаарыштыр ол эҥээн каш саналдарны киирген.

Бирээде. Партия Төп Комитеди ажылдап турар болгаш дээштиг ажылдаар орган болур ужурлуг.

Ийиде. Партия Төп Комитединиҥ Пленумун ТК-ныҥ сонгуур ужурлуг комиссиялары база белеткээр хүлээлгелиг.

Үште. Политбюроныҥ болгаш Секретариаттыҥ кежигүннери эмиҥ эрттир шуугавазын, а бөдүүн коммунистер, ТК-ныҥ кежигүннери чугаалап турзун, олар партияныҥ болгаш ниитилелдиҥ эҥ чугула айтырыгларын көдүрүп-даа, анализтеп-даа шыдаарлар. Төп Комитеттиҥ ажыл-чорудулгазы оон-биле демократчыттынар.

Бис рынокче ийи чыл озалдап бар чыдар бис, оон-биле кады чон-биле сумелешпейн турбаш, улам улуг частырыгларны кылып турар бис деп, СЭКП ТК-ныҥ кежигүнү, партия Томск обкомунуҥ бирги секретары **А. А. Поморов** чугаалаан. Академиктиҥ-даа, Президентиниҥ-даа, Дарганыҥ-даа реформазы биске херекчок. Ол ажылчы кижиниҥ угаанныг, боттуг, үндезиниҥ реформазы болган турар үжүрлүг. Оон өске арга чок. Чеже хире таарышпас хемчеглерни ап келгенивисти сактып көрүүцер.

Мындыг таварылгада амыдыралды база барымдаалаар херек. Өнчү дугайында хөй чугааларныҥ хөй нуруузу өнчүнү боттандырарыныҥ механизмнерин, психологиязын болгаш чаҥчылдарын барымдаалавайн турар-дыр.

Бистер улус бүрүзүнүҥ хосталгазын, оон чаҥчылдарын, төөгүзүн, культуразын, дылын, келир үезин үндүлүгер ужурлуг бис деп, оратор уламчылаан. Ынчалза-даа шагдан бээр чыгдынып келген байдалдарны, ынай-бээр каттыжар чоруктарны барымдаалавайн барып болбас. Ындыг политика төөгү талазы-биле үндезин чок чүүл-дүр.

Ынчалза-даа төөгү үзүктел чок. Улус бүрүзүнде ол бөгүн уламчылап турар. Ынчаҥаш улустарныҥ салымчолу ам-даа өскерлип болур. Оны барымдаалаар херек.

Амгы үеде далажып турары ышкаш, шак ынчаар хеделир болза, тускай догуннаар чорук кылымал көжээ ышкаш болу бээр. Төөгүнүҥ амгы үе-чадазында бүрүн эргелиг тускайлаҥ болуру — чаҥгыс эптиҥ аргазы ол, шынчы амыдыралдыг болуруну — тускай догуннаарыныҥ оруу ол деп, Россияныҥ улуг угаанныг кижилери чугаалап чораан.

Мындыг нарын үеде партия эге организацияларыныҥ эвээш эвес кезии чогуур ажылды чорутпайн турар, оларныҥ чамдыызы шуут дүшкен, а хөй нуруузу — угаан-кут чок байдалда туруп турар. Ындыг чоруктар үстүү удуртулганыҥ талазындан партийжи удуртулганы кошкак чорудуп турарыныҥ түүнелинде үүп келген. Политбюроныҥ Секретариаттыҥ, СЭКП-ниҥ эртем төптериниҥ талазындан бо ажылды кошкак удуртуп турары илдеи. Партияныҥ соҥгулдалыг дээди органнарыныҥ ажылын эде көөр үе келген.

Чурт рынокче кандыг угланыышкынныг баарыл, ол айтырыг кол болур деп, СЭКП ТК-ныҥ кежигүнү, Таджик ССР-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ Даргазы **И. Хаеев** санап турар. Таджик коммунистер бүгү республикаларныҥ салыышкынларын каттыштырарыныҥ оруу-биле чоруурлар. Чаартынган совет федерацияныҥ быжыгыышкыны база сайзыралы дээш республика идеепкейлиг политиканы чорудары Таджикистаныҥ Компартиязынын программазында айыттынган.

Чуртта онза байдалды барымдаалавышаан, партия бодунуҥ хүн бүрүдеги ажылчорудулгазынга ниитилелде бүгү күштериниҥ, чуртта бүгү улустарныҥ демнежилгезиниҥ айтырыгларын шиитпирлээр ужурлуг.

Экономиканы рынок харылзааларынче киирерин анализтеп тура, республиканыҥ онзагай үүлдерин, девискээрлериҥ байдалдарын база арганларын барымдаалавааныҥ оратор айыткан.

Эргелел башкарылганыҥ база салдар чедириниҥ бүгү механизмнерин ажыглавышаан, экономиканы чогумчударыныҥ баштайгы базымы кылдыр курлавырларны бот-боттарынга солчуруунуҥ магадылалдыг эҥ эвээш хемчээлин хандырар болза эки. Кереэ хүлээлгелерин күүсетпээни дээш шилчилге үезинде шыҥгыы харыысалганы доктаадыр ужурлуг. Эвилел бюджединиҥ элээн нүштүг туруштары база артса эки деп көрүп турар бис.

Ажыл элбек девискээрлерге чурттакчы чонну ажылбиле хандырар талазы-биле ниити-эвилел программазы турар ужурлуг. Черге хуу өнчү дугайында, экономиктиг харылзаалар дугайында айтырыг онза чугула болуп турар. Черни хуу өнчү кылдыр садар бе азы канчаарыл деп айтырыгны ниити-эвилел референдумунга эвес, харын республика бүрүзүнге түс-туста, оларныҥ төөгү-чаҥчылдарын, бойдус байдалдарын барымдаалаары чугула.

Шилчилге үезинде аҥшчемнин эҥ чугула продуктуларынга үүрмектеп садарыныҥ доктаамал өртектерин доктаадыры чугула. Ол үеде эҥ чугула аҥш-чем бараанныҥ хуваарыныҥ төпчүткен аргазын арттырар ужурлуг. Ам бар турар чүүлдерден хары угда ойталап каалтары шын эвес, ол чугула айтырыгларны шиитпирлээринге дуза болбас.

* * *

ТК-ныҥ Пленумунуҥ ажылын түүнеп тура, **М. С. Горбачев** түүнелдерни хандыр сайгарып көрзе эки деп чугаалаан. Ам практиктиг ажылче шилчизиссе эки. Моон мурнунда-ла чугаалажып турганывыс айтырыгларны база чамдык эштер саналдарынга киргилеп-даа. Шиитпирлер күүселдезин боттандырарынче шилчиир ужурлуг бис. Байдал дээрге эҥ кыдыкы хемчээлде келген болгаш соҥгаарладып болбас хемчеглерни алырын негеп турар.

Пленумнуҥ база бир чугула үүлү бөгүнде чуртта байдал дугайында дыннадыгны кижилерге чедиргени—ол бистиҥ шуптувуска чугула. Шак мындыг берге байдалда шиитпирлии-биле база харыысалгалыы-биле хеделзивиссе эки. Бо бүгүге партийжи хамаарылгалыг болур ужурлуг бис. Ажылчын аҥы, чон коммунистерден шынчы сөстү, боттуг ажылхеректи маная турар.

Рынок экономиказынче шилчириниҥ дугайында айтырыгга хамаарыштыр СЭКП-ниҥ туружун илередип турар резолюцияны чидиг дискуссия түүнелинде хүлээп алган. Партияниҥ шынчы сөөү база улуг ужур-дузалыг. Бирээде, бистиҥ чонувуска, ийиде, программаны ажылдап кылып, хүлээп ап турарларга аан. Бис рынокче социалистиг шилилге-биле баар бис.

Партияныҥ, ТК-ныҥ ажылчорудулгазыныҥ, политиктиг база экономиктиг байдалдыҥ, эрге-хоойлу талазынын дугайында кижилерни хөлзелип турар айтырыглар дугайында хөй шүүмүүлел болган. Партияныҥ шүүмүнүҥ талазы-биле хамаарышкан органнариныҥ адрезинге ону шыны-биле чугаалаан бис. Аҥыдыралчы чугула айтырыглар шиитпирлеттинген турар ужурлуг. Эрги-даа, чаа-даа хоойлулар чонуҥ эрге-ажыын камгалаар апаар. Чиижеҥ чоруккa удур дейиселди күштелдирер, ССРЭ-ниҥ Дээди Соведи бо айтырыгны неделя төнчүзүнде көөр. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарныҥ холунга демисежириниҥ күштүг чепсээ кирер. Ону, чон деткиир боор деп бодап тур мен.

Көдүртүнген өске-даа айтырыгларны черле шиитпирлээр апаар болбайн аан. Бодалдарныҥ хөй янзы болганы-биле чергелештир эде тургустунуушкунуҥ, чурттуҥ салым-чолу дээш СЭКП-ниҥ харыысалгазын билип турары илереттинген. Шак ол билишкин бистиҥ ниитилеливистиҥ патриотчу бүгү күштерин каттыштырары дээш салыышкынларга илереттинери чугула. Бөгүн ол дээрге кыйгы, үениҥ негелдези, бистиҥ кылыр ужурлуг кол үүлүвүс-түр. Чөпшээрежилге, кады ажылдажылга, бүгү патриотчу күштернин каттыжылгазы турда, ол бүгү чедип алдынар. Бис ол дээш туржуп турар бис, бүгү ниитилеге чугула СЭКП-ниҥ туружу ол.

Маҥаа болган бүгү үүлдерден шын түүнелдерни үндүрер боор бис деп бодап тур мен. Ол түүнелдер бисти аткаар тыртпайн, харын чаа билиг-биле чепсеглээр болгаш эде тургустунуушкунну бүгү угланыышкыннар-биле бүзүрелдиг бурунгаарладыр боор. Силерни олче кыйгырып база моон соҥгаар-даа деткимче бээр боор дээрзинге силерге идеген тур мен.

И. С. СИЛАЕВТИҢ ИЛЕТКЕЛИ

(Эгезе 1-ги арында).

Оон-биле кады силериниҥ деткээнинер программа эвилел программазы кылдыр ажылдап кылдынган болгаш саналдаттынган, ындыг болганда экономиканы башкарарыныҥ кол быралары биеэги хевээр эвилел деннелинде мөөннеттинген дээрзин утпаза чогуур. Ынчаҥаш октябрь 15-тиҥ соонда хүлээп алдынар ужурлуг шиитпирлерден бистиҥ моон соҥгааргы хеделишкиннеривистиҥ тактиказы улуу-биле хамаарлыр.

Ам дээрезинде РСФСР-ниҥ Министрлер Чөвүлели амгы үеде бисте бар бооп турар бүрүн эргелерни долузубиле ажыглаар. Хамыктыҥ мурнунда хенертен тыптып, күштелип келген таарымча чок үүлдерден доктаамал аҥыланыры эргежок чугула. Республиката шалыыкын шиитпирлерни хүлээп алыр сорулга-биле министерстволарныҥ, ведомстволарныҥ, космос харылзаазынын болгаш еске-даа шугумнарныҥ ам бар системаларын ажыглап, чаҥгыс аай информация четкизин организастаары чугула. Ол системага доктаамал хайгааралга турар параметрлер болүү белеткеттинип турар — ол дээрге кандыг-бир шиитпирин дарый хүлээп алырынын эргежок чугулазын айтыр бир янзылыг социал айтыкчылар-дыр.

Электро-харылзааныҥ ам бар бооп турар четкизиҥ улус ажыл-агыйын удуртуп башкарарыныҥ төпчүткен системазыныҥ хүлээлгелерин күүседип турар. Экономиканы удуртуп башкарарын төптен чайладыры чергелешкек информастыг агымнарныҥ көскүү-биле калбарарынга чедирер, хөй санныг бичин болгаш өртумак бүдүрүлге черлери тыптып кээр.

Мындыг байдалдарда республиканыҥ электро-харылзаа четкизин эде тургузарынын болгаш хөгжүдериниҥ талазы-биле хемчеглер чорудары көрдүүп турар.

Республиканыҥ эрге-ажыытарынга дүүштүр РСФСР-ниҥ Күрбанкызынга информацияларны болбаазырадырын болгаш РСФСР-ниҥ материал-техниктиг хандырылга талазы-биле комитедиҥе республикаларныҥ болгаш регионнарныҥ программаларын организаставышаан, бирги чергениҥ хемчеглери кылдыр ССРЭ-ниҥ Күрбанкызынын болгаш ССРЭ-ниҥ Күрхандырылгазынын бар бооп турар информация системаларын эде организастаар.

Бо хемчеглерни күүседирби̇ле чогуур нормативтиг аҥылаларны республиканыҥ Дээди Совединиҥ хүлээп алыры эргежок чугула бооп турар. Оларныҥ төлевилелдерин эҥ чоокку үеде киргеп турар.

Харылзаа болгаш информатика ниити-республика эрге-ажыктарын барымдаалап турарын өөренип көргеш, адырныҥ структураларын, харылзаа чепсек-хереклелдерин углап-башкарылгазын муниципализастатпайн төпчүдерин көөрү база эргежок чугула.

Чоокку ийи чылда чурттар аразынын үш телефон болгаш телекс станцияларында бар шөлдерге тургузарыбиле күрүне курлавырларын тускайлаарын, харылзааныҥ тускайлаан ниити ажыглалдыҥ четкилерин болгаш коммуникацияны төптерин Россияныҥ 50—60 хоорайларынга организастаары-биле даштыкы капиталды киириштирерин көрүп турар.

1991 чылдан эгелээш, республиканыҥ девискээринге фельд-харылзааныҥ аргаларын ажыглавышаан, чурттар аразынын дүрген почтазынын четкизин калбартыр, республиканыҥ девискээринде кол-кол саналга комплекстеринин болгаш банкылар түүнериниҥ саналгазын кылган турар ужурлуг.

Ийиде, оларныҥ чогумчалыг ажылдаарындан кижилериҥ бирги чергелиг хереглелдерин хандырары хамаарыкып турар экономиканын ындыг адырларынче бүгү күүсекчи органнар онза кичээҥейни салыр ужурлуг. Ындыг адырлар болза, электри болгаш чылыг хандырылгазы, аҥш-чем үлетпүрү, хоорайныҥ пассажир транспорту дээш, оон-даа өске. Ынчаҥаш ол адырларныҥ ажылынын үзүктелишкини үлетпүрге шыҥгыы аварияларныҥ болурун эҥ-не эвээждири чугула. Транспорттуҥ болгаш харылзааныҥ адырларына онза байдал-биле ажылдаарынын чурумун киирериниҥ таварылгазын ажыглап болур. Бистер онза байдалдарыныҥ үезинде эргелеп башкарылганыҥ талазы-биле аргаларлыг болуру-биле материалдыг курлавырларны башкарарыныҥ республика программазын ажылдап кылып турар бис.

Ол ышкаш социал адырга хемчеглериҥ тускай комплекизин база боттандырып чоруткан турар. Ол хемчеглериҥ сорулгазы болза, бир талазында, республиканыҥ хамаатыларыныҥ социал магадылалдарынын системазыныҥ үндезиннерин тургузары, өске талазында — онза байдал тургустунган таварылгада, чоннуҥ амыдыралчуртталгазыныҥ деннелинин дыка кудулаарын болдурбазы бооп турар.

Эҥ кыска хуусааларда кижилерни ажыл-биле хандырарыныҥ республика албан черин организастаар, ажыл фондузун үндезилээр чогуур хоойлужудулга актыларын киргеп турар. Шилчиишкиниҥ үезинде күш-ажыл рыногунуҥ онзагай үүлү болза, экономиканы структуразын эде тургузары-биле холбаштыр кижилерни ажылдан массалыы-биле хостаары-биле чергелештир бүдүрүлгелериҥ бедик мергежилдиг кадрларга негелдезинин улгадыры болур. Мындыг байдалдарда кадрларны эде өөредириниҥ болгаш белеткээриниҥ айтырыглары шыҥгыызы-биле тургустунар. РСФСР-ге кадрларныҥ мергежилин бедидериниҥ болгаш катап белеткээриниҥ системазы, оон регионнар аайы-биле төптери, консультация албан черлериниҥ четкилери оларныҥ боттарынын чаа хүлээлгелерин күүседип эгелээринге чедир бо чылдыҥ ноябрьда белеткеттинген турар.

Ажыл-биле хандырарыныҥ республика программазын боттандырары-биле бо чылдыҥ төнчүзүнге чедир республиканыҥ девискээринге хамаарыштыр хөй-ниити ажылынын программазын ажылдап кылыр, чоннуҥ чаржалажын ажылдап шыдавас бөлүктерин: чаш уруттарлыг херээженнерни, пенсияже үнер чыгаан назылыг кижилерни, инвалидтерни болгаш өскелерни-даа ажылга киирерин магадылаарын хандырар, бүдүрүлгелерге ажылдаар чаа-чаа черлерни тургузарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, кооператив болгаш хуу-даа секторга кижилерни ажылга киирериниҥ аргалары калбарар.

Айыттынган хемчеглерни боттандырып чорудары республиканга күш-ажылдыҥ рыногун тургузарыныҥ үндезиннерин салыр арганы бээр.

Чоннуҥ акша орулгаларыч барааннар-биле хандырар чорук эҥ чидиг айтырыгларныҥ бирээзи бооп артып турар. Хереглел рыногунуҥ буступ дүшкени, социал дүшкүүрлүг чоруктуҥ чидиглегени улустуҥ хереглээри эҥ чугула барааннарны нормалар езугаар хуваарыныҥ аргаларын ажылдап кылырын эргежок чугула болдуруп турар.

Ол сорулганы боттандырып чорудары-биле дараазында ажылдарны кылып чорудар:

а) күрүненіҥ шыҥгыы өртектерин сөзүгаар нормалап хуваар болгаш ону РСФСР-ниҥ Дээди Соведи-биле дугуржуп көөр ужурлуг амыдыралга эргежок чугула барааннарныҥ кызыгаарлаттынган болүүн тодарадыр;

б) барааннарныҥ нормаларын аҥш-чем продуктуларынын нормативтиг калорийлеринге болгаш аҥшчемниҥ эвес эҥ чугула барааннарны таарымчалыг ажыглаарынга дүүгүүн турар кылдыр;

в) нормалаан барааннарны бүдүрерине, хуваарынга болгаш хереглекчиге чедиреринге контроль механизмин тургузар;

г) республиканыҥ бүгүле регионнарынга ол барааннар-биле чонну хандырарын үзүктелдирбезин магадылаар төлээде, эргежок чугула курлавырларны санаар болгаш четчелел тургузар;

д) барааннарны бүдүрерин болгаш хереглээрин көвүдедир арганы алыры-биле үүрмектеп садар четкилерни дамчыштыр коммерция өртектери-биле садыглаарын организастаары-биле барааннар курлавырларын нормалап хандырарындан ажыр мөөнээр;

е) хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдеткен чергези-биле нормалаашкынны чоорту күш чок болдурарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Барааннарны бүдүрүп үндүрүп турарларга экономика талазы-биле ажыктыг республиканыҥ күрүне чагыы, даштыкыдан барааннар садып алыры, а ол ышкаш аҥш-чем үндүрүү-даа барааннарныҥ курлавырларын тургузарыныҥ үндезини болган туруп болур.

РСФСР-ниҥ Садыг министерствозу экономиктиг органнар болгаш чер-чер Советтери-биле кады ажылдавышаан, ол угланыышкынныҥ ажылынын кол хемчээдин күүседир. Бүгү-ле белеткел ажылдарыныҥ доостур хуусаазы — декабрьныҥ 1.

Эҥ эвээш хереглел бюджединиҥ үндезилеттинген амыдырал минимумунуҥ хемчээлин доктаадыр чорук чоннуҥ социал камгалалыныҥ системазын хевирлеп тургузарынын талазы-биле бирги чергениҥ угланыышкынныҥ бирээзи бооп турар. Ол көргүзүгү Кушажыл министерствозу ноябрьда киирген турар ужурлуг. Ол программаны боттандырып эгелээриниҥ үезинде республиканыҥ чурттакчыларынын амыдыралынын деннелин, ядыы чоруктуҥ деннелиниҥ адаайда чурттакчыларныҥ санын шын тодарадыр, девискээрлер аайы-биле эҥ эвээш хандырылгалыг кижилерниҥ хувааттынганын, аҥы-аҥы социал-демографтыг бөлүктерин деткириниҥ механизмнерин дүрген ажылдап кылыр арганы бээр. Эҥ эвээш хереглел бюджединиҥ нормалап хуваар ужурлуг барааннарныҥ даҥзызын тодарадырына эргежок чугула; эҥ эвээш бюджеттиҥ хемчээлинге үндезилээш, чоннуҥ эҥ эвээш хандырыгган бөлүктериниҥ амыдыралынын өртек-үнезиниҥ кайы хире аартаанын тодарадып болур.

Ол ышкаш республиканыҥ ажыл кылыр аргазы чок хамаатыларын деткиниҥ талазы-биле хемчеглериҥ комплекизин база ажылдап кылып турар. Ынчаҥаш ол бөлүктерни дузаламчы программалары-биле улам долдур хаара тудар төлээде, ядыы чоруктуҥ адаанга турар, ажыл кылып шыдаар аргазы чок чурттакчыларныҥ санын болгаш структуразын эҥ кыска хуусаада тодарадыры эргежок чугула бооп турар. Чоннуҥ акша орулгаларыныҥ улам-на үне чокталырынын байдалдарында дузаламчыныҥ натуралдыг хевирлеринче: чемненир талоннар, чурттаар чер дээш төлевирге чиигелделер, эм-таҥнар, медицина хандырылгазы, хүн бүрүүнүҥ хереглел үүлдерин халаска хуваар дээн ышкаш еске-даа хандырылгаларже онза кичээҥейни салыр херек. Социал магадылалдыг бүгү системазын ажылдап кылдырыныҥ үезинде аҥы-аҥы агаар-бойдус зоналарынга хамаатыларныҥ чурттап турарынын ылгалын, а ол ышкаш күш-ажылдыҥ байдалдарынын (хораазынын, айыылдынын дээш өскедаа) дифференциаязын барымдаалап көөр.

Өртектериниҥ улгадып турарынын үезинде чоннуҥ орулгаларынын деннелин тудары-биле күрүненіҥ талазындан магадылалды республикада тургузуп турар орулгалар индексациязынын системазы хандырар. Ону ажылдап кылырынын үезинде Россия Федерациязынын 7,4 миллион хамаатыларынын айда кижи бүрүзүнге онаажыр орулганын 75 рубльден куду бооп турарын база чоннуҥ 40 ажыг хуузунуҥ агаар-бойдус байдалы аар бооп турар районнарда чурттап турарын, ол черлерде амыдыралдын өртек-үнезиниҥ чурттуҥ өске районнарындан дыка улуг бооп турарын барымдаалап көрүп турар.

Националдар аразынын харылзааларынын чидиглениги-биле холбаштыр республикада 150 мун ажыг кижи дезип келген. Кижилерниҥ ыныай-бээр көжер ужурга таваржып турары РСФСР-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ ажылдап кылып турары «Дескеннер дугайында хоойлуну» хүлээп алырын эргежок чугула болдуруп турар.

Республикаларын болгаш регионнарынын программаларынын материалдыг хандырылгазынын талазы-биле күрүне комитеди Россия Федерациязынын күрүне хереглелдерин курлавырлар-биле хандырарынын талазы-биле саналдарны белеткээн.

Продукциялар чорудуп бээриниҥ талазы-биле РСФСР-ниҥ күрчагыы дээрге, республикаларын регионнарынын программалары бүзүрелдиг-биле хандырары болур. Ол программаларда чедип алыр боттуг эчис сорулгаларны айыткан. Ол ышкаш суверенниг республикаларга, чурт иштиниҥ үлетпүрүнге курлавырларны чорудуп бээрин баш удур көрген, эргежок чугула страхование болгаш стабилизация курлавырларын тургузарын айыткан турар ужурлуг.

Республиканыҥ контракт-керээ системазынын органнарынын продукцияларны рыноктан садып алырын дамчыштыр хүлээп алган программалары боттанган турар. Республиканыҥ күрчагыы продукция садып алырын доктаадыр болгаш ону рыноктан садып алырынын хемчээли бистиҥ программаларывыстыҥ магадылалдыг күүселдезин хандырбайн турар. Керээде айыткан өртектер, үндүрүг-дадывыр бюджетке эвээжээри болгаш будурүлгелериҥ кезик-чамдык материал-техниктиг хандырылгазы-биле күрчагыны хүлээп алырын болгаш күүсеттинерин хандырар.

РСФСР-ниҥ Күрхандырылгакомунуҥ материал-техниктиг хандырылгазынын девискээр органнарын Россияныҥ садыг-харылаштырылга каттыжыышкынларын кылдыр эде тургузары, ажыл-агыйны чорударынын бүүрүн эргезин оларга тыпсыры көрдүүн турар.

Ынчалзажок ол саналдарны херек кырында боттандырары Эвилелдиҥ күрчагыг системазынга көрүшкек болу бээр. Ынчаҥаш республиканыҥ Дээди Совединиҥ хоойлужудулга шиитпирин хүлээп алыры негеттинип турар.

Республиканыҥ күрчагыынын дугайында хоойлу төлевилелин бо чылдын октябрь 15-ке чедир силерге дамчыдып бээр.

Дүрген, холбаштырган, шыҥгыы хемчеглерни ап чорударынын эргежок чугула эргелеп башкарылганын янзы-бүрү деннелдеринде күүсекчи эрге-чагырганыҥ органнарынга онзагай негелделарни салып турар. Ажылдаарынын кайы-бир планын хүлээп алган сөөлүнде, экономиканы эргелеп башкарар структураныҥ бүгү звеноларынын шиитпирлериниҥ чаҥгыс эптиин болгаш ук шиитпирлериҥ чугаажок күүселдезин хандырар ужурлуг бис. Министрлер Чөвүлелиниҥ бодунуҥ ажылынын метод-тарын өскертири, реформаларны дорту-биле чорудар хүлээлгелиг күрүне органнарынын дорт структуразын район деннелинге чедир тургузары негеттинер ышкаш-тыр. Кол-ла чүүл — ханы кризистиҥ байдалында каҥчап-даа болдуруп болбас ужурлуг эрге-чагырганыҥ сулараашкынын ажыл эртери. Чамдык регионнарда тургустунган «ийи эрге-чагырганыҥ» байдалын өскертип болгу дег чер-чер Советтериниҥ болгаш оларныҥ күүсекчи органнарынын дембиле ажылдаарынын организастыг ындыг хевирлерин ажыглаары черле үүлдүг болур. Чазактың бодунуҥ ажылдаарынга эргежок чугула байдалдар база тургустунган турар ужурлуг.

Рынокче шилчириниҥ программазын белеткээр болгаш боттандырар талазыбиле бистиҥ ажыл-чорудулгавыстыҥ эҥ чугула угланыышкыны — экономиктиг чаа харылзаалар сайзырап шыдаар хоойлужудулга өзээн белеткээри-дир. Өнчүүнүҥ хевирлерин камгалаар база хамаатыларныҥ хуузунда айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле тодаргай саналдарны РСФСР-ниҥ ИХМ-и киргеп.

Политиктиг байдал каҥчаар-даа өскерлиринден хамаарылга чокка экономиктиг чаа хоойлужудулга биске эргежок чугула. Ынчаҥаш хоойлу төлевилелдерин белеткээр база хүлээп алыр талазы-биле кужениишкиннерни каттыштырарынче силерни кыйгырып тур мен. Өнчү харылзааларын өскертир талазы-биле практиктиг базымнарны кылып эгелээринге арга бээр хоойлуларны, бюджет болгаш үндүрүглер дугайында хоойлужудулганы, чер хоойлужудулгазын бирги ээлчегде хүлээп алыры үүлдүг болур.

Эвилелдешкен өске республикалар-биле болгаш эргелеп башкарылганыҥ эвилел органнары-биле РСФСР-ниҥ харылзаалары тодаргай эвес байдалдарда безин республиканыҥ болгаш коммунал өнчүде турар күрүненіҥ тодаргай хевирлерин хуу өнчү кылдыр шилчидиринге, чер реформазын боттандырарынга, республиканыҥ контракт системазын тургузарынга, ол ышкаш өскедаа үүлдерни кылырынга бистерге кандыг-даа үүве моондак болбас.

Оон-биле чергелештир, РСФСР-ниҥ экономиказы эҥ чоокку үеде таваржып ажылдаары байдалдарныҥ тодаргай эвес чоруу (күрчагыг, өртектер, акша төлевириниҥ шилчидилгези, Эвилелдиҥ бюджет системазы, аҥш-чем фондузу) административтиг болгаш национал-девискээр тургузугларныҥ экономиктиг ажыл чурумунуҥ кол угланыышкынларын тодаргайлаары бодунуҥ эҥ-чүүлүнде нарыыдадып турар. Ынчаарга чер-чер бюджеттериниҥ системазын тургузар дугайында, күрүненіҥ эт-хөренгилериниҥ тодаргай хевирлерин чер-чер Советтериниҥ системазынга дамчыдып бээр дугайында саналдарны октябрьныҥ ийиги чартыында белеткээн болгаш чер-чер өнчүзүнүҥ объектилерин тодаргайлаар ужурлуг бис. Оон-биле чергелештир күрүне өнчүзүн хуу болдурарынын хевирлериниҥ болгаш чурумунуҥ дугайында сүмелерни хары угда бээр апаар бис.

Нормативтиг актыларны ажылдап кылырынын схемазы мындыг болза чогуур ышкаш: реформаларныҥ ийити стратегиязын Министрлер Чөвүлели барымдаалап, бодунуҥ саналдарын белеткээр, ук саналдарны чер-чер төлээлекчилериниҥ киржилгези-биле оон дараазында чугаалажып көөр, адактын сөөлүнде оларны улуг эвес ажылчын бөлүк чедир ажылдап кылыр, бөлүктүҥ составынга автономияларын, крайларынын болгаш областарынын специалистери база кирген турар.

Үндүрүг төлээриниҥ чаҥгыс аай ставкаларынче шилчиир үеде байдалы шыҥгыы баксырай берип болгу дег чамдык регионнарга дузаларынын дотация фондузун республика бюджединге тургузары көрдүүн турар. Хожудаҥгай регионнарга тускай программаларны ажылдап кылыр, ажылбиле хандырарынын регион программаларын база чогаадыр.

Бар дуржулгага үндезилээш, чер-чер Советтериниҥ деннелинге эргелеп башкарылганын организастыг структураларын өскертир талазы-биле саналдарывысты база киирер бис. Бөгүн силерге дамчыдып берген ажыл планын болгаш ам чедир белеткээр методиктиг документилерни автономнуг республикалар, крайлар болгаш областар бодунуҥ практиктиг ажыл-чорудулгазынга удуртулга кылып болур.

Эштер!

1991 чылда республиканыҥ бюджедин белеткээр талазы-биле күжениишкиниг ажыл чазакта чоруп турар. Амгы күштүг болгаш чаа өртектерге дүүштүр бюджеттиҥ элээн каш төлевилелдерин белеткээн.

Өртектериниҥ чаа системазынга балансылаттынган бюджетке хамаарыштыр төлевилелди тывар кылдыр ССРЭ-ниҥ Президентизиниҥ сөөлгү Ч

ЧУРУКТА: Кызылда республиканың дүрген дуза чедирер станциязының чолаачызы Николай Прокофьевич Подрезовту Кадык камгалал министерствозу автобаазаның буяныг чолаачызы деп мактап турар. Ол аарыг-аржык улуска ачы-дуза чедиреринге үлүүн киирип, бодунуң планныг даалгазын ажыр боттандырып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

И. С. СИЛАЕВТИҢ ИЛЕТКЕЛИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

байдалдарда күрүнеңиг инвестиция азы социал чаа программаларын хүлээп алыры кедизинде барып, амша үнезиниң кудулаашкынын дүргедедир болгаш калбак социал бөлүктериг амыдыралының боттуг деңнелиниг улам ыцай кудулаашкынын болдурар апаар.

Республика организацилларының чогумчалыг ажылдаарынга бюджеттиг немелде чарыгдалдарын — ажыл чок чорук талазы-биле пособиелерге, орулга тывыжынга, ядыы байдалдыг хамаатыларга дуза көргүзериге немелде бюджет чарыгдалдарын рынокче шилчиишкин негеп турар дээрзин барымдаалап көөрү эргежок чугула: өске талазында, бюджет болза, үндүрүг чиигелделерин, бичежек бүдүрүлгелериг, фермер ажылагыйларының хөгжүлдезиниге экономиктиг идиг бөзериге чиигелделерни ажыглаарының, банкыларның чиигелделиг чөлилерин хандырарының аргазы бюджетке баш бурунгаар көрдүнген турар ужурлуг.

Үндүрүг системазын оскертир, республика болгаш чер-чер бюджеттерин тургузар чурум дугайында база эвилел бюджеди-биле оларның харылзааларының талазы-биле чазактың саналдары белеткеттингеи болгаш оларны чоокку үеде — бо чылдың октябрь 20-ге чедир РСФСР-ниң Дээди Совединиң комитеттериге болгаш комиссияларына киирип келир.

Шиитпирлеттинмээн айтырыгларның бирээзи — даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боттандырының негелделериниң дугайында айтырыг болур. Бо адырны эргелеп башкарының кол-кол бызалары Эвилел чазаның холунда турар дээрзин тодаргай айтыры чугула.

Бо айтырыгны болгаш Эвилел бюджедин база күрүне чагыгларын тургузарының дугайында политиктиг шиитпир негеттинер боор, ынчангаш бис валюта чурумуи ниитизи-биле өскертириниг, чер-чер Советтериге, республикаларга болгаш Эвилелге валюта тускайлап бөзериниг база ССРЭ-ниң даштыкы өрезин төлеп бөзериниг үлүг-хуузуи доктаадып тургузарының чаңгыс аай принциптерин бүгү эвилелдешкен республикаларга саналдап берип болур бис. Ооң-биле чергелештир РСФСР-ге даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың эрге-хоойлу, сан-хөө болгаш кадрлар-биле хандырылгазының айтырыглары ажылдап кылдынып турар. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында хоойлу төлевиделиг октябрь 25-ке чедир киирип кээр бис.

Экономиктиг реформага кадр белеткели — чугула айтырыгларың бирээзи. Эртем болгаш дээди школа талазы-биле күрүне комитеди специалистерни чаа мергежилдерге белеткээр талазы-биле төптериг системазын девискээрлер аайы-биле тургузар, өөредилгениг чаа программалары болгаш пособиелери ажылдап кылдынып турар. Экономиктиг реформаның чамдык хемчеглерин херек кырында боттандырарынга болгаш бодувустун кадрларывысты белеткеп алырынга даштыкы специалистерни киириштирери көрдүнүп турар. Бо талазы-биле элээн хөй программалар тургустунып турар болгаш оларның хөй кезиниң талазы-биле тодаргай дугуржулгалар чедип алдынган.

Амгы үеде туруп келген болгаш программаларны боттандырып турар үеде таварыжын келиривис чамдык таарымча чок чорудугларга бо илеткелге доктаадым. Ынчаарга кылыр ажылдың хөй кезии социал инфраструктураны хөгжүдеринче, хереглел бараннарын бүдүрерин көвүдедиринче, тывынгыр-орулгалыг ажылчорудулганың бүгү хевирлерин экономиктиг шаннап деткиринче болгаш оондаа өске чүүлдерге утланган.

Хүндүлүг депутаттар!

РСФСР-ниң Дээди Совединиң даасканын езугаар чазак рынокче шилчиириниң программазын боттандырар талазы-биле практиктиг ажыл-чорудулганың планын белеткээн. Саналдаттынып турар ук документиниң структуразы мындыг янзылыг:

1. РСФСР-ниң министерство, ведомство бүрүзүнүң практиктиг ажыл-чорудулгазының планнары.

2. Экономиктиг реформаның тус-тус угланыышкынарын (социал магадылалдар, күрүне өнчүзүн болгаш эргелеп башкарылгазын өске хевирлерже шилчидери болгаш хуу өнчүнү киирери, чер реформазы болгаш оондаа өске) белеткээриниг болгаш боттандырарының планнары.

Оон аңгыда экономиктиг реформаның боттанып турарын контрольдаары-биле 7—8 угланыышкынар талазы-биле (организастыг хемчеглер, кадрлар белеткели, акпаландырыышкын, пропаганда болгаш оон-даа өске) ажыл-чорудулганың нитилештирип каттыштырган ай планнарын тургузар.

Практиктиг ажыл-чорудулганың планнарын белеткээрде болгаш боттандырып турар үеде РСФСР-ниң министерстволары дараазында ажылдарны боттандырарын чугула деп көрген:

1. Адырда амгы байдалдың анализи болгаш байдалды шалыпкын контрольдаар албаны тургузары.

2. Адырның ыска (1990—1991 чылдар) болгаш үр эвес (3—5 чылдар) үелерде хөгжүлдезин баш бурунгаар тодарадып көөрү белеткээри.

3. Планнаттынган бүгү хемчеглерлере чугула нормативтиг болгаш хоойлу базаларын тургузары.

4. Сан-хөө талазы-биле шыңгыы кызыгаарлаашкын, экономиктиг кудулаашкын болгаш ниити кошпан туруштуг байдалдарда адырлар хөгжүлдезиниң кандыг янзылыг болу бөзериниң вариантыларын белеткээри.

Бо документини ажылдап кылып турар үеде «500 хүнер» программаның чамдык чүүлдери тодараттынып, программаның тус-тус угланыышкынарын херек кырында боттандырып ажылдап турар специалистер бөлүктерин тургузары өгелээн.

Программаны боттандырар талазы-биле ажыл моон соңгаар специалистериг — практиктериг-даа, эртем ажылдакчыларының-даа, эрге-чагырганың чер-чер органнарының төлөөлекчилериниг-даа — калбак бөлүктеринге даяныр апаар. Экономиканың янзы-бүрү адырларының бүдүрүлгелерин чаарты эде организастап турган сөөлгү чылдарда чедип алдынган эки дуржулганы мөөнеп ниитилештирери негеттинер.

Хүндүлүг депутаттар! Ажыл планының үүгле чамдык тодаргай угланыышкынарынга доктаадым. Ниити материалдарны силгере берген, ол болза рынокче шилчиир программаны боттандырар талазы-биле ажылды организастаарының үндезини болур. Эвилел программазын хүлээп алган соонда ооң чамдык незектери өскерлиг болур. Практиктиг ажыл-чорудулганың планын ажылдап кылырын ноябрь 1-ге чедир доозар арга бар болгаш ону доозарыдаа чугула деп санап турар бис. РСФСР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының практиктиг ажыл-чорудулгазының планнарын чогуур комитеттерге болгаш комиссияларга чугаалажып көргеш, саналдарынарны киирериңерни база экономиктиг реформаның эрге-хоойлу хандырылгазын тургузар талазы-биле ажылды дүргедедип көөрүңерни саналдап тур бис.

Партийжи амыдырал: отчёттар, соңгулдалар

«БИСТЕРДЕН ХАМААРЖЫР»

Партия Сүт-Хөл райкомунуң конференциязындан

Партия райкомунуң отчёттуг үеде кылып чорутқан ажылының дугайында партия райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Салдың илеткелин конференцияның делегаттары сайгарып турар үеде, баштайгы чапсар аразында, чамдык коммунистериг илеткелге хамаарыштыр бодалын дыңнаар аргалыг болдум. Делегат **Д. С. Тюлюштүң** санап турары-биле алырга, бо конференцияның эртин турары партийжи болгаш демократ-ны байдалы-биле, чижээ, партия райкомунуң IV база V конференциязындан ылгалып турар. Моон мурнунда илеткелге көдээ ажылдагый айтырыгларының колдай бөзерин көдээ ажылагый талазы-биле специалист кижи болгаш ол эскерип турган. Районнуң партия организациязының чаа байдалдарда ажылын илеткелчи шүүгмүүлекчи өзу-биле анализтеди дээрзин немеди. Конференцияга сос алган коммунистер партия райкомунуң отчёттуг үеде ажылын ортумак деп үнеләрин саналдап турган болгаш түүнелиңде ылыг шиитпирге келген-даа. Ындыг түүнелге кээр мурнунда коммунистер дараазында айтырыгларже кичээнгейин угландырган. Отчёттуг үеде партия амыдырында өскерилгелер болганы коммунист бүрүзү билир. Ажыг-чарлыг чорукту, демократияны калбарганын ажыглап, бүгү-ле чүүлдерге партияны бурууладыр, ооң ат-алдарын кудуладыр сорулгалыг хөөннер-биле чөпшээрешпейн турарын илдеткен бодал санал бүрүзүнде бар. Ынчангаш тура дүшпейн, үениң негелдези-биле ажылдың политиктиг арга-методун сайзырацгайжыдып, олче улам ханылавышаан, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниге боттуг ажылды чедип алырының чугулазын чугаалашканар. Ол сорулга-биле коммунистер түңү-даа мурнай, албаарал, ала-чайгаарлаашкын болбас, турбас-даа ужурлуг, чурттун төөгүзүнде кандыг-даа нарын, берге байдалдарда коммунистер мурнуку одуругга чоруп турган болгай диген бодал амгы байдалда база өйнү сөглеп чыдар. «Ишкин» совхозтуң партия организациязындан делегат **Н. Д. Ондар** саналында дараазында чүүлдерни чугаалаан: партияның ролюн, идепкейин көдүрериниг чугулазын демдеглевишаан, экономика-биле холбашкан айтырыгларга ооң киржилге чок артпазын ол сагындырган. Партияның сөзүн эде тургустунуушкынын бо үезинде чонга база херек дээрзин ол тайылбырлаан.

Районнуң партия организациязын райком отчёттуг үеде багай эвес, шыдаар шаа-биле удуртуп келген деп, коммунистериг үнелелин **М. Д. Кара-Салдың** илеткелинде кирген чамдык чүүлдер бадыткап турар. Районнуң амыдырында коммунист удуртукчулар, ажылчыннар, интеллигенция киришпейн турар ындыг адыр, шынап-ла, чок. Социал база экономика айтырыгларынга оларның киирип турар үлүүн илеткелчи делегеренгей көргүскен. Чижээ, тудут-суурнуң, бүдүрүлгелериниг, цехтериниг немежин турарынга коммунистериг үлүг-хуузу, салдары биче эвес дээрзи-биле бүрүн каттыжарының барымдаазы бар, ооң-биле маргыжары берге. Командылап дужаар, ажылдың айтыышкын бөзр арга-хевириниг, стилинден уштунуп, бот-башкартынып ажылдаарының бүгү аргаларын берип турар байдалда демократияны соора ажыглап болбазының дугайын, ылаңгыя удуртукчуларга хамаарыштыр илеткелчи чугаалаан. Күш-ажылдың сагылга-чурумуи быжыглаары чугула, бот-башкартынып ажылдаар-ла чүве дээш, тура келзе, ажылдаар, күзевезе, ажылдавайн баар чоруктар кандыг-даа байдалда эки түүнелге келбес деп чүвени уттуп, болбас. Районнуң көдээ ажылагыйында шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес. Эң бети дизе мал, чер ажылының беримчези кандыгыл деп айтырыг тургустунуп келир. Социал айтыыглар, улус өөредилгезиниң, культура, кадык камгалалының, интернационалчы кижизидилге, чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазының айтырыы дээш чүүлдер-ле хөй. Амгы нарын байдалда райком, коммунистер, партия организациялары ооң кыдыынга артып, хайгаракчы боон олурар бе? Чок, политиктиг арга-метод-биле партийжи салдарны чедирер, демниг ажыл эргежок чугула дээрзин санал берген коммунистер чугаалаан. Карл Маркс аттыг совхозтуң коммунистериниң мурнундан делегат **Д. Б. Монгуш** ону бадыткап, ажыл-агый айтырыгларынга дорт холгаарлавас дээш партия хүн бүрү дузалам-чызын уттуп болбас ужурлуг дээрзин чугаалаан. Айтырыгны ооң ынчаар турусканы үндезиниг, чүге дизе райком биле партия эге организацияларының аразында быжыг харылзаа чоруурү-биле ам-даа чедип алдынмаан, оларга райкомнуң талазындан практиктиг дуза чавыс дээрзин илеткелден билип ап болур. Бо-ла чүүлдер талазы-биле партикомнарны талазындан база дидим хеделиишкин негеттинип турар. Советтериң адрезинге хамаарыштыр конференцияга чөптүг шүүгмүүлелдер болган. Эрге-чагырганы холда бүрүү-биле тутса-даа, оларның ажылче ам-даа кирип чадап турарын шүүгмүүлээн саналдар эвээш эвес. Ол дугайын коммунист удуртукчулар конференцияга дыңнатканнар. Чижээ, почта чедирилгезиниг, телефон харылзаазының айтырыы районда чогумчалыг шиитпирлеттинмейн турар, радио дыңнавайн турар суурлар база бар. Суурларда байдал ындыг турда, малчын коданнарда почта чедирилгези кандыгыл? Коммунистериг шүүгмүүлелдериниден район Соведи, райкүүском, көдээ Советтер боттуг түүнел үндүрер ужурлуг. Санал берип турган коммунистер — силерниг соңгукчуларыңар ол-ла болгай. Эрге-чагырганы холда өзулуг алган дел чүвеин бадыткаары соңгукчуларның негеп турары ол дизе частырыг болбас боор.

Профэвилелдериниге хамаарыштыр илеткелде шүүгмүүлел база кирген. Хамаарышпас профэвилелдери деп атты олар чүү деп билип, ону канчаар ажыглап туарыл, ажылчы чоннуң социал камгалалы дээш канчаар туржуп турарыл деп айтырыглар ажык боон арткан.

Районнуң социал-экономиктиг айтырыгларының чогумчалыг шиитпирлеттинериниге хөй-ниити организацияларының харылзаалыг ажылы эргежок чугула дээрзин коммунистер эки билип турар. Ындыг бодал БАЛКЭ Сүт-Хөл райкомунуң секретары **С. Д. Монгуштүң** саналында база бар. Комсомол бот-тускайлаң организация апарган дээш партия биле комсомолдуң аразында харылзаа кошкааган дээрзин ол чугаалап турза, партия комсомол хөрөөнге хайгаракчы боон кыдыынга артып каар болза, алызында барып, ооң орнун ким солуурул дээрзин айтырган. Бистиң ажылывыска кириштезин дээр хөөннер комсомолда бар дээрзин билир бис. Бо санал ацаа удурланышпак. Шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар хөй бо үеде боттоттарын билчири дег чүве, шынап-ла, кайда боор.

Партияның ролюнга хамаарыштыр чугаалап турган коммунистер ону бедидер дээш эге организациялар, коммунист кижи бүрүзү чүүү кылырыл деп айтырыгга доктаап турганнар. «Ишкин» совхозтан агроном **Д. К. Монгуштүң** билип турары-биле алырга, партияның ролю, ат-алдары коммунистериниг боттарындан хамааржыр. Ооң-биле каттыжар апаар. Илеткелде чугаалап турарындан алырга, ямзы-бүрү хажыдыышкыннар дээш отчёттуг үеде партия райкомунуң бюрозунга чөөрби ийи коммунистиң херээн көрүп, ямзы-бүрү хемчег онаагаан боон турар. Коммунистиң адын төлептин-биле эдилеп шыдавас, туруш чок кижилерден партияның ат-алдары бадып турар деп түүнел үндүрүп турары үндезиниг. Айтырыг мынчаар тургустунуп турда, эге организациялардан негелде, айтырыг партийжи туруш-биле шыңгыы тургустунуп ужурлуг. Эге организацияның харыысалгазының дугайында чугаа чоруп турары ол. Ынчангаш оларның-биле харылзааны партия райкому үениң негелдезинге дүүштүр быжыглаар ужурлуг, практиктиг дуза эргежок чугула. Бо талазы-биле алдының турар хемчеглерни сайзырацгайжыдарының дугайында чугаа-дыр. Черле ынчаш чон биле партияның харылзаалыг болурунуң чугулазын коммунистериниг саналдары бадыткап турар. Партия ажылдакчыларын кижилер чер-черде манап, олардан арга-сүмени алыксап турар деп үүнеп саналыңга «Октябрь 30 чылы» совхозтуң малчыны **Д. О. Куулар** чугаалааш, сургакчылар үзүлбес-ле боор чүве болгай, сүмелээн, чугаалаан, айтырган турар, ам ындыг эвестир, республика комитединиң ажылдакчыларын кижи таныыс боор-дур деп тайылбырлаан. Ажылдың кабинет стилинден чайлаар, чон аразынче кирер дугайында чугаага хамаарыштыр айтырыг ам база кодуртунуп турары ол.

Конференцияга коммунистериниг мындыг янзылыг саналдары районнуң партия организациязының моон соңгааргы ажыл-чорудулгазына, идей-политиктиг ажылче чаа угланыышкынбиле ханылаарынга идиг болур дээрзинге идегээр апаар. Чүге дизе коммунистериниг саналдарындан ап көөрге, ындыг барымдаа районнуң партия организациязында бар боон турар.

* * *

Партия райкомунуң бирги секретарынга соңгудары-биле дөрт кандидатураны киирген турган, оларның үжү кандидатуразын үштүп алганындан чажыт бадылаашкынның бюллетениче М. Д. Кара-Салдың адын киирген. Бадылаашкынның түүнели-биле партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретарынга **М. Д. Кара-Сал** катап соңгуттурган. Ийиги секретарынга **Ч. А. Ондар**, партия райкомунуң секретарынга **В. Ш. Монгуш** оларны конференция соңгаан. Контроль комиссиязының даргазынга **С. А. Ондар** база альтернативалыг байдалда соңгуттуган.

Вера КУУЛАР.

(«Шынның» корр.).

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргениниг демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң омиссиязынан **шаңнаары болза:**

КЫЗЫЛ ХООРАНДАН

Артына Лариса Седенбаловна — республиканың эртем-методиктиг төвүүнүң чанында Культура бажыңының директору.

Даряймаа Сүрүн Лопсановна — № 1 бүдүрүлгеажыглал чуртталга участогунуң ажылчыны.

Мартемьянова Надежда Мартемьяновна — республика типографиязының препаратору.

Муринкова Расиля Хаевна — республиканың «Тываагроснаб» күрүне-кооператив каттыжыышкынының материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле планнаашкын болүүнүң башкарыкчы экономизи.

Носкова Анна Иосифовна — республика типографиязының парлакчызы.

Пастухов Константин Семенович — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң өрт камгалал килдизинин слесары.

Сухова Васса Игнатьевна — коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайлаттынган ачы-дуза чедирер бюрозунуң улуг бухгалтери.

Чадамба Любовь Леонидовна — республика типографиязының ажылчыны.

Чупракова Людмила Варламовна — республиканың «Тываагроснаб» күрүне-кооператив каттыжыышкынының материал-техниктиг хандырылга талазы-биле код экономизи.

Шин Захар Елисеевич — Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүүлелиниң Херектер эргелелиниг Советтериниг күүсекчи органнарының ажылының талазы-биле килдис эргелекчизи.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Анарат Сарыг-оол Сарыг-Донгакович — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.

Канчыыр Елизавета Хертековна — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.

Күжүгет Чылбакмаа Дуктешовна — уруглар садигинин ажылчыны, Кара-Хөл суур.

Монгуш Маадыр Дайыранзаевич — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң культура килдизинин чолаачызы.

Ойдуп Николай Ондарович — районнуң ДОСААФ комитединиң даргазы.

Сат Самдар-оол Монгушович — Тээлиниг № 1 ортумак школазының башкызы.

Хертек Андрей Сарыгович — Тээлиниг кежээки школазының өөредилге талазы-биле директорунуң оралакчызы.

Хертек Кылчан-оол Балчийович — «Мурнакчы» совхозтуң малчыны.

Хертек Самбын-оол Майын-Тараевич — районнуң төпчүткен библиотека системазының чолаачызы.

Хертек Чечек Чанзановна — Кара-Хөл ортумак школазының повары.

Чамы Хапак Хертековна — Бай-Тайганың ажыл-агыйлар аразынга кежүп чоруур механизаттынган колоннаның ажылчыны.

(Уланчылыг).

Чагаалардан

ЧЕДЕРИНИҢ БЕРГЕЗИН

Өвүр районда «Торгалыг» совхоз хөй чурттакчылыг чер болуп турар. Ында ийи көдээ Совет бактаап турар. Бистиң ийи көдээ Советтиң чурттакчыларының район төвү киргеш келир азы Кызыл чоктаар таварылгада байдал үениң аайы-биле экижиир тудум, улам баксырап турары хомуданчыг. Каш чыл бурунгаар дарга-бошкаларывыстан, соңгуп алган ямзы-бүрү чадаларның депутаттарын таварыштыр негелдеги тургузуп тургаш, бир бичии автобусту бисче ажыглар кылдыр Чадаананың автобудүрүлге черинден бергениниг өөрүшкүвүс дыка улуг турду. Баштай харын-даа Чаа-Суур көдээ Совединге чедип турган, соң соонда орук багай дээш чүгле Торгалыг суурга чедер кылып каан, неделяда 4 катап эртен, кежээ халып турган. Ам дээрезинде 4 халып турган, оон чоорту 5-6, харын-даа 7 катап халыг бөзр боор деп улуг бүзүрелдиг турган бис. Ындыг чүве кайда боор, харын-даа чүгле ийи катап халыыр, ол халыырда район төвү кирип чорук кылып, эмчилеп, чаш ургуларын садикке тургузар дээш анализ дужаашкан ада-иелерге суг таарымча чогун кайгап хамас бис. Бир дугаар хүнде автобус келир бертинде «Торгалыг» совхозтуң контора чанынга ана кижи бажы кизирт болур.

Ам бо сөөлгү үеде ховар бараннар келгенде азы арага садар деп барганда бистерге автобуска олуруп алыры база ол-ла хире төвектиг, харын-даа хилинчектиг. Автобус-даа кызанайнып-ла келир, хамык улус ол доктаааанда-ла ана бастырып алгы дег сыңмарлажып-ла кирер. Баштай киргеш олутка чединген кижи ол хүн Торгалыг — Чаа-Суурда эне «аас-кежиктиг» кижилер ол.

Кажан район төвү Хандагайтыга арай боон келиринге, дүшү чеде берген боор. Ам автобус 2 шакта дедир чоруур. Бичии-бачыы чорук-тут кижилер чорук кылып четтикче, четтигер. Ам базала демги дег иткилежин, баскылажып-ла кирер. Торгалыг суурга автобустан дүшкен улусту көөр болзунарза, шынап-ла, баарыңар ажыыр, аңаа кандыг-даа «кадыг» ажыл кылган кижи кайын ынчаар могап турар. Торгалыгжылар үё-човуурлуг, улуг тынып чаңгылаптар, а Чаа-Суур чонунга оон-даа берге, Барба-савазын үүктеп алгаш, Чаа-Суур баар орук кайы сеп дээш кылаштаптарлар. Олар орта ынаар баар машина келгиже маган орар, а бир эвес бак чаяан боон, машина келбес болза, харын-даа хонарыг магат.

А Хандагайтыга ол хүнүнүң автобузунга четтикпейн барган хамык улус Торгалыг баар чарлыр орукка кежээге дээр достунар. Машинага таварышпайн, ында-мында таныштарының бажыннарын соктап хонгулаары доктаамал үнмейн турар. Ынчап келирге, милицияга дузавыс кошкак боон турар-дыр. Депутаттар ол дугайын утпас ужурлуг. Улус депутаты кижи ажылының уг-шиин көргүскен программалыг болгаш, оон күүселдезин соңгукчулар негээр болза эки.

Көдээ Советтиң мурнунда шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес. Дилээшкиниг ажылдап турары чүүлдер бар. Мындыг айтырыгны кичээнгейге алган чүве. Көдээ Совет даргазының оралакчызы (мурнунда секретарь деп турган) хөй ямзы-бүрү шынзылгалар бижиринге, талоннар үлээринге хөй үени чарыгдап турар. Бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээриниг аргазын чоорту тыварын Совет бодап турар. Көдээ Советтин күүскомун катап тургузарын, оон ажылдаарынга эптиг аргаларны тургузарын шиитпирлээрин райкүүском өөренип көөр болза эки.

Бар четтестерни эдип ап, чогаадыкчы арга-биле дидим, шиитпирлиг ажылдаары чугула. Советтерден негелде ындыг.

Соян ДАМДЫН.

Күш-ажылдың партияның хоочуну.

Эрзин көдээ Совединде чаа чыышта соңгуткан 25 депутат бар. Совет үениң негелдезинге дүүштүр элээн дилээшкиниг ажылдап эгелээн деп бодап турар мен. Ажылдың арга-хевирлерин чаартыр, чаа чүүлдерни дилеп тывар дээш депутаттар кызын турар. Эрге-чагырганы Советтерге берген болганда, дидим ажылдаар ацаар, ону херек кырынга бадыткаар, көргүзер болгай. Көдээ Советтиң удуртулгазының ол дээш элээн кызын ажылдап турарын соңгукчулар, бистер, көрүп, билип турар бис.

Районнуң суурнуң-даа социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлежиринге депутаттарның үлүү биче эвес. Ындыг болганда, олардан негелде улуг. Ол депутат кижиниң идепкейинден, тура-соруундан, айтырыгларны кодүрүп, шиитпирлеп билириниг дыка хамааржыр. Көдээ Совет ол айтырыгны база чугулалап турар. Соңгукчулар өрткен үеден бөзр депутаттарның семинар-өөредилгезин беш удаа эрттирген. Улус депутатының эрге-хулаалгези, эде тургустунуушкынга депутаттарның киржилгези, үлүг-хуузу, суурнуң чаартылга хөгжүлдези-биле холбашкан болгаш өске-даа айтырыгларны ацаа чугаалашкан.

Улус депутаттарынга соңгукчулар 32 чагыг, 18 дилег киирген турган. Чагыгның 12-зи, дилегниң 4-ү күүсеттиниг. Чүлерил ол? Ол колдуунда-ла чурттаар оранбажың, оон септелгези, суг хандырылгазы, ясли-садка уруглар тургузары-биле холбашкан айтырыглар боон турар.

Көдээ Советте партия эге организациязы (секретары К. Ш. Чамзырын) партия хуралдарынга оон-биле холбашкан база өске-даа айтырыгларны өй-шаанда чугаалажып турар. Мурнунда турганы дег ол-бо деп айтыышкын берип, дужаар арганы ажыглавайн, сумележип, санал-оналдарны дыңнап ажылдап турары ажыктыг боон турар. Ынчалзажок депутаттар ажылче ам-даа хаплып кирбейн турар деп чүвени айтыксап турар мен. Чоп-биле харылзааны быжыглаар болза эки, соңгукчулар ол болгай. Ажылдың чаа, дээштиг арга-хевирлерин ам-даа калбаа-биле ажыглаары күзенчиг. Бар эки чүүлдерни улам сайзырацгайжыдып калбартыр дээрим ол-дур ийин.

Көдээ Советте күүском, доктаамал комиссиялар чок, тургузуу өскерилген. Ам үш кезек депутаттар бөлүү турган, ол-ла ийи кезек депутаттар бөлүү турганы дугайында политиктиг шиитпир негеттинер боор, ынчангаш бис валюта чурумуи ниитизи-биле өскертириниг, чер-чер Советтериге, республикаларга болгаш Эвилелге валюта тускайлап бөзериниг база ССРЭ-ниң даштыкы өрезин төлеп бөзериниг үлүг-хуузуи доктаадып тургузарының чаңгыс аай принциптерин бүгү эвилелдешкен республикаларга саналдап берип болур бис. Ооң-биле чергелештир РСФСР-ге даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың эрге-хоойлу, сан-хөө болгаш кадрлар-биле хандырылгазының айтырыглары ажылдап кылдынып турар. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында хоойлу төлевиделиг октябрь 25-ке чедир киирип кээр бис.

Экономиктиг реформага кадр белеткели — чугула айтырыгларың бирээзи. Эртем болгаш дээди школа талазы-биле күрүне комитеди специалистерни чаа мергежилдерге белеткээр талазы-биле төптериг системазын девискээрлер аайы-биле тургузар, өөредилгениг чаа программалары болгаш пособиелери ажылдап кылдынып турар. Экономиктиг реформаның чамдык хемчеглерин херек кырында боттандырарынга болгаш бодувустун кадрларывысты белеткеп алырынга даштыкы специалистерни киириштирери көрдүнүп турар. Бо талазы-биле элээн хөй программалар тургустунуп турар болгаш оларның хөй кезиниң талазы-биле тодаргай дугуржулгалар чедип алдынган.

Амгы үеде туруп келген болгаш программаларны боттандырып турар үеде таварыжын келиривис чамдык таарымча чок чорудугларга бо илеткелге доктаадым. Ынчаарга кылыр ажылдың хөй кезии социал инфраструктураны хөгжүдеринче, хереглел бараннарын бүдүрерин көвүдедиринче, тывынгыр-орулгалыг ажылчорудулганың бүгү хевирлерин экономиктиг шаннап деткиринче болгаш оондаа өске чүүлдерге утланган.

Хүндүлүг депутаттар!

РСФСР-ниң Дээди Совединиң даасканын езугаар чазак рынокче шилчиириниң программазын боттандырар талазы-биле практиктиг ажыл-чорудулганың планын белеткээн. Саналдаттынып турар ук документиниң структуразы мындыг янзылыг:

1. РСФСР-ниң министерство, ведомство бүрүзүнүң практиктиг ажыл-чорудулгазының планнары.

2. Экономиктиг реформаның тус-тус угланыышкынарын (социал магадылалдар, күрүне өнчүзүн болгаш эргелеп башкарылгазын өске хевирлерже шилчидери болгаш хуу өнчүнү киирери, чер реформазы болгаш оондаа өске) белеткээриниг болгаш боттандырарының планнары.

Оон аңгыда экономиктиг реформаның боттанып турарын контрольдаары-биле 7—8 угланыышкынар талазы-биле (организастыг хемчеглер, кадрлар белеткели, акпаландырыышкын, пропаганда болгаш оон-даа өске) ажыл-чорудулганың нитилештирип каттыштырган ай планнарын тургузар.

Практиктиг ажыл-чорудулганың планнарын белеткээрде болгаш боттандырып турар үеде РСФСР-ниң министерстволары дараазында ажылдарны боттандырарын чугула деп көрген:

1. Адырда амгы байдалдың анализи болгаш байдалды шалыпкын контрольдаар албаны тургузары.

2. Адырның ыска (1990—1991 чылдар) болгаш үр эвес (3—5 чылдар) үелерде хөгжүлдезин баш бурунгаар тодарадып көөрү белеткээри.

3. Планнаттынган бүгү хемчеглерлере чугула нормативтиг болгаш хоойлу базаларын тургузары.

4. Сан-хөө талазы-биле шыңгыы кызыгаарлаашкын, экономиктиг кудулаашкын болгаш ниити кошпан туруштуг байдалдарда адырлар хөгжүлдезиниң кандыг янзылыг болу бөзериниң вариантыларын белеткээри.

Бо документини ажылдап кылып турар үеде «500 хүнер» программаның чамдык чүүлдери тодараттынып, программаның тус-тус угланыышкынарын херек кырында боттандырып ажылдап турар специалистер бөлүктерин тургузары өгелээн.

Программаны боттандырар талазы-биле ажыл моон соңгаар специалистериг — практиктериг-даа, эртем ажылдакчыларының-даа, эрге-чагырганың чер-чер органнарының төлөөлекчилериниг-даа — калбак бөлүктеринге даяныр апаар. Экономиканың янзы-бүрү адырларының бүдүрүлгелерин чаарты эде организастап турган сөөлгү чылдарда чедип алдынган эки дуржулганы мөөнеп ниитилештирери негеттинер.

Хүндүлүг депутаттар! Ажыл планының үүгле чамдык тодаргай угланыышкынарынга доктаадым. Ниити материалдарны силгере берген, ол болза рынокче шилчиир программаны боттандырар талазы-биле ажылды организастаарының үндезини болур. Эвилел программазын хүлээп алган соонда ооң чамдык незектери өскерлиг болур. Практиктиг ажыл-чорудулганың планын ажылдап кылырын ноябрь 1-ге чедир доозар арга бар болгаш ону доозарыдаа чугула деп санап турар бис. РСФСР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының практиктиг ажыл-чорудулгазының планнарын чогуур комитеттерге болгаш комиссияларга чугаалажып көргеш, саналдарынарны киирериңерни база экономиктиг реформаның эрге-хоойлу хандырылгазын тургузар талазы-биле ажылды дүргедедип көөрүңерни саналдап тур бис.

БӨГҮНГҮ НЕГЕЛДЕ ЫНДЫГ

Соңгукчуга сос

Эрзин көдээ Совединде чаа чыышта соңгуткан 25 депутат бар. Совет үениң негелдезинге дүүштүр элээн дилээшкиниг ажылдап эгелээн деп бодап турар мен. Ажылдың арга-хевирлерин чаартыр, чаа чүүлдерни дилеп тывар дээш депутаттар кызын турар. Эрге-чагырганы Советтерге берген болганда, дидим ажылдаар ацаар, ону херек кырынга бадыткаар, көргүзер болгай. Көдээ Советтиң удуртулгазының ол дээш элээн кызын ажылдап турарын соңгукчулар, бистер, көрүп, билип турар бис.

Районнуң суурнуң-даа социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлежиринге депутаттарның үлүү биче эвес. Ындыг болганда, олардан негелде улуг. Ол депутат кижиниң идепкейинден, тура-соруундан, айтырыгларны кодүрүп, шиитпирлеп билириниг дыка хамааржыр. Көдээ Совет ол айтырыгны база чугулалап турар. Соңгукчулар өрткен үеден бөзр депутаттарның семинар-өөредилгезин беш удаа эрттирген. Улус депутатының эрге-хулаалгези, эде тургустунуушкынга депутаттарның киржилгези, үлүг-хуузу, суурнуң чаартылга хөгжүлдези-биле холбашкан болгаш өске-даа айтырыгларны ацаа чугаалашкан.

Улус депутаттарынга соңгукчулар 32 чагыг, 18 дилег киирген турган. Чагыгның 12-зи, дилегниң 4-ү күүсеттиниг. Чүлерил ол? Ол колдуунда-ла чурттаар оранбажың, оон септелгези, суг хандырылгазы, ясли-садка уруглар тургузары-биле холбашкан айтырыглар боон турар.

Көдээ Советте партия эге организациязы (секретары К. Ш. Чамзырын) партия хуралдарынга оон-биле холбашкан база өске-даа айтырыгларны өй-шаанда чугаалажып турар. Мурнунда турганы дег ол-бо деп айтыышкын берип, дужаар арганы ажыглавайн, сумележип, санал-оналдарны дыңнап ажылдап турары ажыктыг боон турар. Ынчалзажок депутаттар ажылче ам-даа хаплып кирбейн турар деп чүвени айтыксап турар мен. Чоп-биле харылзааны быжыглаар болза эки, соңгукчулар ол болгай. Ажылдың чаа, дээштиг арга-хевирлерин ам-даа калбаа-биле ажыглаары күзенчиг. Бар эки чүүлдерни улам сайзырацгайжыдып калбартыр дээрим ол-дур ийин.

Көдээ Советте күүском, доктаамал комиссиялар чок, тургузуу өскерилген. Ам үш кезек депутаттар бөлүү турганы дугайында политиктиг шиитпир негеттинер боор, ынчангаш бис валюта чурумуи ниитизи-биле өскертириниг, чер-чер Советтериге, республикаларга болгаш Эвилелге валюта тускайлап бөзериниг база ССРЭ-ниң даштыкы өрезин төлеп бөзериниг үлүг

АМЫТАННАР ОЖУ

Шарлан, сөөскен бүрүлери дүжер.
Шаанга четкеш, тоглап
турда,
Сыыннаныр ыры чаңгыланыр.
Шаттар дургаар, иштик
черге
Таалал болган шак ол ыры
Шартылаалар чаржып эдер.
Долбан-дулбаң быжаа солуур.
Күскү арга шала оңуп,
Кыш деп түве билбестериң
Хүрең-сарыг өңнер чуруур.
Кыры харлыг ыглашкылаар.
Хүлбүс маны ынчан
доостур,
Сыннар, даглар маңган ак
хар
Сырбык сестип
чоккургулаар.
Күжүрлериң чөлдүреп каар.
Шаттарны-даа хыраа
шыптар
Ижээр бодаан ирейлериң
Изи ынчан тода көстүр.
Шартылаалар чаржап

АЪТТАНЫПТАР

Сыннарында хары чаапкан,
Сырбыктары агаргалак
Алдын күстен арткан чылыг,
Алс хүннер — куяк чай ол.
Өйген кидис, каккан агар
Өдек санай күзеглерде
Идик хыглаар, чонак салыр
Ит-ле долу, чүнү чок дээр!
Тараа дооскан ачалар ам
Тараа соктап хүнзегилээр.
Уруг-дарыы дузалажыр.
Узун кежээ чыырлып келир.
Өйлүг хүннер ынчаар
доостур.
Өглер шупту кыштагта баар.
Ачымагын артыныпкаш,
Аңчылар ам аъттаныптар.
Борис ЧЮДЮК.

Доржийн ГАРМАА, моол чогаалчы.

ЛХАМСУРЭННИҢ САЛЫМЫ

● *Чечен чугаа* ●

Июньнүң бир-ле магалыг чаагай хүүнде шырыш иштинге-элик көөрү дег кайгамчык түве кайда боор. Черде озаңналган курган будуктар шала оожум дызыраан соонда, турган ыяш артындан шиш башчыгаш көстү хонуп кээр, ол-бо галаже ооарымчалыг көрүңгүлээш, карак чивеш аразында шыгырт туруптар. Ыяш бе, кижи бе деп ылавылааш, эглип келгеш, чараш мага-бодун хензиг-ле чаяш кылгаш, дүштедүлде ышкаш чиде хона бээр. Шырыш иштн кирининиң түгле мурнуу талазында ыяап-ла хая көрүңгүлээр...

...Ыыт-шимээн долган Наадым шөлүнде хайынган чон аразына, шырыш иштинден үне халаан элик ышкаш, Лхамсурэн хенертен көстүп келген. Ол кыс мени кайгап көре каапкаш, улус артынче чашты хона бергеш, хая көрүп кээп, мени танаан шиичизин көргүзер дээш, бичии хүлүмзүрүпкен. Ол хүлүмзүрүгде мээн-биле кады чораан кысты кайгап алдесинген шинчи бар болган. Ынчан эштиг чораан, Лхамсурэн-биле мендилешпээн буруулуг болганымны миннин, бодап турдум. Дүш болган шак ол ужуражылга мени булуттар артындан шыныың үүнүп келген хүн ышкаш, чайынналдыр чырылыты.

Быскан хар адаандан чечектиннин көк-көк баштары бакылап алган олургулаар күскү хүндүс ол кысты хоруже үдеп каанымны сактып келдим. Оон амыдырал-чуртталгазы кандыг болганы ол? Мен оон-биле ыяап-ла бөгүн түге ужуражы берген мен? Сеткил-сагыжымның ханызында шагда-ла уттундурган сактыышкыннар оттуп, дойлуп келген.

...Институттуң бирги курузунга кирип алгаш, күзүн куражыл-агыйның ногаазын ажаажып турган, Лхамсурэн-биле таныжып алган мен. Оон-биле амыр, чиик таныштым. Бистиң чаңгыс курсчувус оон характери изиг, шугул кижи деп чугаалаан. Аалда арткан дөрт бичии уруу дээш ол аажок муңгак, сагышсырап чоруп турган. Ынчангаш ол бисти мурнай чана берген. Уругларлыг кижиге бергези коччуг-даа болза, ыяап-ла өөренир мен деп турган хирезиде-ле, ол институтка келбейн, чиде берген, оңу үр манаан мен.

Концерт төнерин четтикпейн манааш, демги кады келгеним кысты үдеп чандырыпкаш, Лхамсурэнни дилеп чоруп каан мен. Оны дораан тып алдым. Ол мөнээ хууда амыдырал-чуртталгазын төкаап берген.

. . .

...Мээн чурттаар дээш чеде берген суурум сырый, шыргай арга-ыяш үнген, шапкын даг хеминиң чавыгаажында. Чаңгыс каът ыяш бажыннарлыг элээн улуг суур түве. Кыжын ол чавыт бажыннарны хөртүк хар соңгаларга чедир хөме апкан тургулаар. Ынчан түгле, эртине даштарнын кыланнаажы ышкаш, соңгалар чырыткыланыр.

Заводтуң удуртукчулары бисти өөрүшкү-маңнайлыг уткып алгаш, ийи өрээлдиг бажыңга чурттаар кылдыр тургузуп таан. Уругларымны ясли-садка тургузуп кааш, ажылдап кирипкен мен. Эртен уругларымны ясли-садка чедире-даа берзимзе, сеткилимге чиктии коччуг болган: еске черге, хары чоннуң аразында мээн амыдырал-чуртталгам кандыг-ла болур ирги? Дөрт чаш уругбиле кара чаяскаан... А суур чыкылама соокта шак доча берген түве дег, долгандырла улус чок ышкаш, шып-ла шыпшып. Ында хаая ындамында, ыттарээргилээр. Ажылдаар черим — медпункт, дөрт өрээл: кабинеттиң улус хүлээп алыр чери, божудулга өрээли болгаш нин палата. Өскээр көжүп чоруй барган кырган фельдшер мөнээ сөөлгү чагыгларын берген. Оон чугаазы-биле алырга, мөнээ маа ажылдаары эки ышкаш болган. Түге дээрге мээн мурнумда ажыл-херек маңаа багай эвес турган-дыр... Че, че, болгай аан, түге-ле ажыл-ла, ажыл дугайында чугаалап туруп бердим...

Бир-ле катап бистиң бажыңывыс чаныңга улуг түк машиназы турупкан. Соокта арны кыза берген, улуг, шыырак эр кабинадан үне халыр келгеш, мынча деп алгырды:

— Э-эй, мында фельдшер кыс чурттап турар бе? Мен оттулар ыяш эккелдим.

Мен өөрээш, эжик артынче үне халый бергеш, кая дүжүрерин айтып бербишаан, чолаачыга дузалажыры-биле чеде бердим.

Ол хүлүмзүрээш:

— Ой, ой, хоржок, кемден-кергей бергей силер. Мындыг чараш кысты камнаваска кайын боор—деп баштактанды.

Оттулар ыяшты дүжүрүп каан соонда, ону мен бажынче чаладым. Күжүр ооя аштаан боор, өөрүктенмейн-даа омаашты ап, шилде араганы ынай идипкеш:

— Буруулуг болдум, бо түве-биле эвим багай кижи болгай мен! Бөгүн ыракузак орукка чоруурум база бар — дээн.

Далаш чок чемненип алган соонда, өрээлди бүдүү эргий көрду:

— А силерниң ашаанар кайдал?

Кайгай берген мен. Ашаам-биле чурттап шыдаар аргам чок апаргаш, уругларым-биле мында келгенимни танывас кижимге канчап дораан төкаап берг деп мен, эпчок болгай. Ам канчаар:

— Ол ырак чер чорупкан —деп арай чиктиг ыылдыр харыылап кагдым.

— Ыындыг болза, силерге ыяш доорап, чарыш бээр кижи чок ышкажыл?

— Ажырбас он. Улуг уруум-биле кады кылып аптар боор бис.

— Ыындыг-дыр. Ийи хүн ынчап-мынчап турукарла мен чедип кээр мен, дузалажыр мен.

Байырлаштывыс, чолаачы чорупту. А мөнээ чиктии коччуг апарган. Карак чажы харлыгын келген. Алачайгаар-ла мындыг сөстерни сактып келдим: «чырык өртемчейде каржы, тоңгуннардан ак сеткилдиг кижилер канчап-даа хөй болгай».

. . .

Балдан ырак-узак рейстен эпкеш, бистиинге келген. Ол бажыңындан электрилиг хирээ эккелгеш, ыяшты дүрген-дүрген одура хирээлегилеп каапкан. Оон соонда аразы-биле мени таныштыргаш, бир эвес мен ажылымга үр апарзымза, мөнээ уругларымны карактап көрүп турар кылдыр чагыт каанын чугаалаан.

Балданның аразы ак сеткилдиг хөрөөжен болган, ол кандыг-бир талазы-биле мөнээ авамны сагындырып кээр чорду. Мен ону кандыг-бир түве-биле өөртүрүн оралдажып турган мен. Эртен эрте тургаш, сүттүг шайны хайындыргаш, доңгуута кутпаш, ол кадайже маннаптар турдум. Аравыс элээн ырак чурттап турган бис, Мыырынай аныяк тургаш, эрте-ле арагачы ашакка барып алганымны, черле нинти амыдыралымны ол кадайга чугаалап берген мен. Уруг-дарыга-даа, мөнээ-даа ажын-дузазы чок боорга, эмчи институдунче кирип алыр деп шинтирлээн мен. Бирги курсчуларны ногаа ажаарынче чорудупкан, уругларым дээш сагышсыраап, хуусаадан эрте чаныр келген мен. Уругларым ада чок өзери ол бе дээш кызын туттунуп шаг болган мен. Ынчалза-даа шыдаттынмас, хоржок болган. Ынчангаш бээр көжүп келгеним бо.

Мөнээ чугаам дыннап, мени кээргээш, кырган ыглап олурган. Ону Балданга та чугаалаан, та чугаалаваан, билбес мен. Ол ындыг уттундурбас хүн Балдан халдып келгеш:

— Ыяштап кады бараалам, чааскаан-на бажыңыңга түге үргүлчү орар сен, агаарлап-даа алгай — деп саналдады.

Мен күзелдиним-биле төпшөөрештим. Шынап-ла, үргүлчү бажыңымга олуруп турган болгай мен. А ам үнүш-бойдусту магадап, таалап көөр таварылга келгендир.

Ол аян-чоруктуң соонда Балданга магадалым, таарзыныым ынакшылче чайгаар шилчий берген. Хүнден хүнче оон сагыш-сеткилиниң кайгамчык шынарлары улам тода ажыттының кээп турган. Оон мөнээ-даа, аная мөөн-даа ынакшылым улам күштелген. Арагачы ашактан чарылгаш, холунда дөрт уруглуг арткан кадай-биле арыг салым-чолун кожуп алыр деп түве дүжүмле-даа чок. Кандыг-даа кыс мындыг топтуг оол-биле салым-чолун кожуп аарын күзээр-ле ыйнаан. Мен анаа түгле эки кежиик-чолдуг болурун күзээр мен, ол кандыг боор болдур, мөөн салым-хуум база ам ындыг болур. Оон ааскежим — мөөн база аас-кежим-дир.

Ол өйде мөөн уругларым Балданга тааржып, ижите берген. Балдан узун рейстерже үнгеш чиде бээрге, эң бичези четтикпейн манаар, а бир эвес бистиң бажыңывысче машина дирицейнин чоокшулап орар болза, ол үне халаан: — Ачай! Ачай! —деп алгырыптар.

Бир-ле катап уруглар удуп чыдырда, Балдан шиитпирлиг чугаалай-дыр:

— Лхамсурэн, бис бичии уруглар эвес бис. Салым-чолувусту ам үзе шиитпирлээр херек. Даарта авамны болгаш херек түү-хөөну база сөөртүп эккээйн. Бис ам кады чурттаар болзувусса эки-дир...

Мен ындыг сөстерни дыннаарын сеткилиниң ханызынга күзеп бодап чораандаа болзумза, бо удаада эпчоксунуп, эгени берген мен. Черле бодап чораан бодалымны ажыт-чажыт чок чугаалапкан мен:

— Чок, Балдан. Бис ашак-кадай болуп ыыдавас бис. Сен черле эки кижидир сен, чугаажок, ыяап-ла төлептиг кадайны тып алыр сен. Бодуниң амыдыралыңны мөөн кударанчыг салымхуум-биле кожуксап канчаар сен, өске кижиниң ажы-төлүн хепкерип, ашкарып-чемгерип азыраары солун - эвес-ле болгай. Мөөн сеңээ хамаарылгамны эки билир сен. Сөөлүнде барып, сени хомудап, хорадай бербезин дээш, баш бурунгаар чугаалап турарым бо.

Балдан менче чиктии сургей көрүп олуруп-олуруп, ыыт чок чоруй барган. Даартазында эртен аразын болгаш херек түү-хөөзүн эккелген.

...Шынап-ла, чырык өртемчейде каржы, доңгуннардан ак сеткилдиг кижилер хөй-дүр деп түве ол-дур. Аас-кежиктиг-дир мен бе, айтырып көрем, Гомбо? Ийе, мен аас-кежиктиг мен, аажок. Ам уругларымнын түгле ең бичези эвес, а шуптузу — дөртеләэ - Балданны ачай дээрлер. Көр даан, дөө чоруп орлар.

Орузундан
Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ
отулдурган.

АҢЧЫ КӨЗҮРБЕЙ

● *Тоол* ●

Аңчы Көзүрбей анай кара чажындан аңнап өскен Арзайты кашпал кара хеминиң бажы алдар-сураглыг Алдын-Тенгис тайгазынче аңнап чоруваастаандан бээр, бодап олурарга, он чыл ырак ашкан боп-тур. Көзүрбей 3 оолдуг. Улуу уйгужу, чалгаа, ортуну олутпай, мунчу: хеймери кежээ-даа, орлан-шоваа-даа боп төрүттүнген, мындыг 3 оолдуг болган ашак иргин.

Эрес-шоваа хеймер оглун эдертип, Алдын-Тенгис таңдызынга аңнап өөредип кааш, олурупкан Көзүрбейдир эвесте. Хеймер аңчыдаа ада-иезин, ийи акызын азырап шыдаар, ачазының изин баскан кайгамчык-ла эр диртип, чөн магадаар, оолду кижи болганы аңнаарда эдертип аарын дилээр, кымны-даа ол аартыктавас ан алыр, биче сеткилдиг аңчы дижир. Хеймер ол-ла тайгазынче аңнап чоруткаш, олчаан бажы-биле сураг баргандыр. Чаңгыс хеймер-даа эвес, кады чораан өөрү, ынаар чораан өске-даа аңчылар эзп келбес апарган, сөөлгү ол үелерде ынаар шуут кым-даа чорувас, коргар мындыг турда, оглу дээш Көзүрбей кырган олура, тура-даа албас, аъш-чемдаа боскунче ашпас, үйгуда келбес, карак шиммес болган. Оглу чораандан бээр 2 чыл ашкан. Көзүрбей ашак бүдүү орукка белеткенип эгелеп-тир. Хангай-Доруун как черге кадыр баглап, далган, тараа соктап, хаптаалының иштеп, ок-чемзээн кудуп, ыяк белеткенин турарын кадайы билип, сезингеш айтырып-тыр: «Кайнаар ыыт, чугаа-даа чок белеткенип турарың ол? «Мен моон ынай олурар арга чок болдум. Оглумнуң өлген черинге өлүйн, дириг болза, диринн көрейн».

Кадайы: «Өршээп көр, ынаар чорба—деп зорежип—кырган сен хамаанчок, кижилер чидип турар аза-бук ораны болган таңды ышкажыл» деп чадап каан. Хангай-Доруунга кара таалының арта каггаш, узун, кара боозун чүктээш, аъттангаш, хая-даа көрүнмейн, харыы сөс-даа чок Алдыы-Тенгис тайгазынче чортуп каарда аалының хамык улузу муңгарап көрүп туруп калганнар. Аңчы Көзүрбей наш хонукта дүн-хүнү-биле чорааш, нажан шагдагы аңнаар одаанга чедип келгеш, топтап шинчилеп турарга, чадыр ирип барып дүшкен. Чоокта кижи чоруваан, одаг мурнундан чинге кокпа ис таварты соңгаар эзимче кире берген. Бо-даа кодан-тоолай кокпазы ыйнаан кылдыр бодап кааш, оът-сиген үнген одаанга аъдын өртөөш, чадырын чаартып септеп алгаш, от салып, чадырының иштинге паштаныып, ийи казандыының биргизинге шай, өскезинге эт паштааш, эздин эзип чемненип олурда, даштын түве дагжаан. Кажан-даа сезинмес, коргун көрбөзн, хая-даш дег кадыг чүрээ, сезиктиг чоруур бодал-сагыштан түве ийикпе, ажыш кыныы берип-тир. Кирип келзе-ле, кырлаң хаайыг, соолбургай куу арыныг, ой хой кежинден даараан, эрги эр тоннуг аныяк кадай кижи кирип келгеш, эки-мендиі-даа чок, хойдугуп сестип, коргуп олурар мындыг болган. Ашак балды, бижээн, боозун чаныында, херек апарза, ажыглаарынга белен кылдыр эптиг черде салгылап алган. «Кайыын келдиннер, кайда силер?» деп айтырарга: «Кежүп бар чор бис. Суксааш келдим» деп-тир. Аңчы Көзүрбей дайзын бо деп демин-не билип алган. Аванга эт салгаш, чемненинер дээш, карак ушпап бүдүү көөрге, думчуу-биле кадай шашыылап олурар, көрү бээрге, дижибиле үзе соп дайпап чип олурар кадай боп-тур.

Көзүрбей: «Бо меиче кандыг хевир-биле халдаар ирги? Бо хевээр бе, азы хуулуп алгаш, өлүрүп алыр ирги бе?» деп иштинде боданып, белен олурда, Куу кадай: «Улузум ырай берген боор. Чадаг четпес болдум бе, чоруйын» дээш туруп кээрде, ашак деңге туруп келген. Кадай колданып, «Далганыар арбын-бе, бичииден бээр силер бе?» — деп-тир. Ашак «Саванар кай» дээш, улуг хап далганын көдүрүп кээрге: «Ажырбас, боже уруптукар» дээш эдээн чада тудуп алырга, далганын дөгерезин уруп тура, бижээ-биле эдээнден хандыр-ла чара кезип каап-тыр. Кайыже баар эвес дээш соондан үнүп келгеш көөрге, эзимче чоруй барган чинге кокпа орук-биле эдээнден төгүлген далганы чадырдан эгелээш, чинге, ак шыйыг болуп чоруй барып-тыр.

Ашак-даа чүвениң байдалын ам билип алган, дүне менээ келир-дир бо деп, чоончоон кургат ыяштарны доораш, эжик аксының ийи талазынга ооалаваш, чадыр эжинин үндүр улуг одун одаар кылдыр белеткээш, чадырның иштинге боду-биле деннеп турган, ол доорбашты доораш, удаан кижи дег шуглаваш, ижир дүжери билек, одун одааш, чадырның дөрүнден боо аксына өй үт дешкеш, кедеп чыдып ап-тыр. Карацгы дүн-даа дүшкен, Одаг мурнуу чүгүнде кыңгыраш даваш дыңналган соонда: элээн болганда аажок улуг ор кижи көстүп келгеш, чыып каан ыяш — арты-биле кедеп келгеш, чадыр эжиинче кире халып чыда, кыры дурту хаайын хере соккаш, чыткан кижи ышкаш доорбашты чавыдактай аарак туруп алгаш, херлиң кээп хаппышаан, чес дыргактары-биле сирбектей дүжерде кулак дажын орта күжүр аңчы чык-ла кылган, шимчеш-даа дивейн өлген. Өжээн негекчизи дайзынны доорбаштан арай боорда адыра соп алгаш көөрге, доорбашты өткеш, кац хаайы черже 4 илиг кадалы берген болган. Карацгы черже далаш-биле сөөртүп каапкаш, одун селип кааш, ойбаан көрүп чыдып алган. Ол дүне даң аткыже 4-түү ажаанзыраап, чай-чапсар чок боолан өлүрүп ап-тыр. Өжээн негекчизи хүндүс аштанып-чемненип, аъдын солуп, одаар ыяжын бодамчалыг хынанып белеткээш, ипир дүжерге-ле, ойбаандан боозун супкаш олуруптар. Беш хонукта 3-тен 2-леп үзүк чок кээп турган болза, 15-ти өлүрүп каан соонда 2 хонукта сураг болган. Көзүрбей төнмээнин билир, таныжы кадай бук келбээн шаанда кажан-даа каап болбас деп бодап турган.

Кадай өскелериндеп ылгалчок, доорбаш кырынга хаанын кадай каккаш, эң төнчүзү боор, Көзүрбейге тиилеттирип каан. Көзүр ооң соонда 3-хонукта чүвени канчап билир дээш маныаш, амна далганы сүргеш чоруп каан. Кончуг ыыргай берт чер-биле кашпал, кадырлар тавараш, чалым хаядар тиибиле барза-барза кончуг бедиктиң нырынга кээрге, аал коданы хире деинскээриниң арыт-силин дээрге кайгамчык. Чалым адаанче кире берген улуг-ла кара чер аксынче далган үндүр-кижи токтүп-ле турган. Дыңналырла ыыт — чалым баарында куштар-ла алгырыыр. Боозун белеткеп алган, чер иштипче кирген: оргу, делгем, ында-мында оваалай чыгган идик-хеп, эт-сеп, чүү чок дээр. Тус-тус оваалап каан. Ашак ооң аразындан оглунуң идик-хеп, чүү-ле болган чүзү бар ирги дээш дилеп чазарлап турган, хөректээжин, таалыңын, чулар-чүгенин тыпкылап алган, сагыш-сеткили, хөрек-чүрээ өдүрүп, караан чаш карацгылады дүй ап, төмтүп турала ам-даа дилеңмишаан: боозу, бодунуң сөөгү кайда ирги деп. Сек-даа, боо-даа аймаа ында чок. Үнгеш, куш алгыжып турар черин хорай бээрге, бедик чалым багры ак хорум дег көстүп чыдар сөөк боп-тур.

Оглунуң моон тывылган түвелерин бөле шарып, чүктеп алгаш, одаанга чыныр, кырыы алган бук маңгыстарын бөле ооалааш өрттедип үндүрүпкеш: «Мээң бо алдын тандымга шак мындыг маңгыстар моон соңгаар кажан-даа чыттазбайн, арыг турзун» дээш, аъдын мунгаш, чортуп чаныпкан аңчы Көзүрбей-дир, оо!

Салчак ШОЖУЛ.

АРАГАЛААНЫ ДЭЭШ «ОРДЕН»

Арагалаашкын кажан-даа эки түвеге чедирбес: улус чон бүрүзү-ле араганы хоралыг, кемниг аарыг кылдыр санап чораан. А ол кемниг аарыг дээш шаңнал тыпсыр эвес, а харын хемчег алыр — торгаар, байысаар. Ынчангаш харын арагалааны дээш «орден-биле» шаңнаар деп чугаалаар болза, өлдеп чиктиг, ужур-утка чок ышкаш боор. Ол — кыжырыг, а оон артык каржы, дошкун кочулал апаар-дыр: бужарын көрүңер даан, ат-алдар, маадырлыг чорук дээш эвес, а арагалааны дээш... Ол ындыг, ыыт-на болгай.

«Орден» деп бо чугаавыстың ужур-утказы бир янзы, ол дээрге орденге удур орден-дир, а ат-алдарның эвес, бужар чоруктуң херечизи-дир. Күрүвениң төөгү музейиниң фондузунда мун-мун ховар эдилелдерниң аразында бир төөгүлүг «орден» кадагалаттынып чыдар.

Ол дээрге шойдан, коргулчундан чоржак-чаржак кылдыр кудуп каан, сес булуннуг, арагалааны дээш тывыскан «орден»-дир. Ол шаг-шаанда эрги орус орденнерни сагындырып кээр. Ортузунда кысказы-биле «Арагалааны дээш» деп бижип каан. Чоон төгерик демирде «орденни» сыптап каан, «шаңнаткан» арагачының мойнунга кедирер чери ол. Он килограмм деңзилиг ол аар чүктү моюнга ап чорууру белен эвес. «Орден» эдилекчизин эзириктер сергедир черге хондуруп, ажаап-тежээп чымчактап турбас, а албадап ажылдадыр. Мойнунга аар шой шаңнадып алгаш ажылдаар, ол ажыл ам артында халас. «Орден» сыптап каан чоон демир моюнну кезе база бээр, чидиг шиш булуннары хөректи ажыннадыр кадап чоруур. Эгиннерде чүктүң аарындан дурт-сын чайгаар-ла бүшкүе бээр.

Үк «орденни» Уралдың бир заводунга арагачыларны хемчег ап кезедир дээш он чеди вектиң эгезинде куткан тускай чепсек боп турар. Арагалаашкын дээш ол «шаңналды» чогаадып турускан кижини ынчан каржы,- доңгун болгаш ширини турган Никита Демитов дээр деп эртемденнериң санап турары аная эвес.

Ол «орденни» баштай кадааннар билдинин турар. Оларның биразын Воронеж чурттуг Фрол Дурнов орус флоттун тудуунга хереглээр аныяк хадыны кара туразыбиле дозунден кезип ужуруп каан. Хаан ол дээш хорадан киленээн. Оон мунгараан, Фрол Дурнов арагалап туруп бергеш, арагачының орденин алган. Киев-Печерскиниң ламазы Никодим бай садыжылар хоорайы Иркутск таварын эртип чыда, «төлевир аңна чок аар-берге ажыл» кылып турган ийи аныяк хереэжении көрүп каан. Оларбиле чугаалажып көөрге, ынакшылы бүтпейн баарга, арагалап туруп бергеш, ындыг сески «шаңналды» четтирипкен хөөкүйлер болуптур.

База бир өлдеп, хөктүг таварылга, Бай садыгжы Серафим Ивановтуң дилээн ёзуугаар, «Арагалааны дээш» деп «орденни» 1839 чылда Киевке эккелген. Ынчалзадаа арага шпестериниң ниитилели тургустунган соонда, ол «орден» ала-чайгаар-ла чиде берген. Оон эгелээш, Киевтиң чурттакчыларындан чаңгыс-даа кижи ол он килограмм шой шаңналды мойнунга халаннатпаан.

Ю. С. ПУЗИЕНКО.

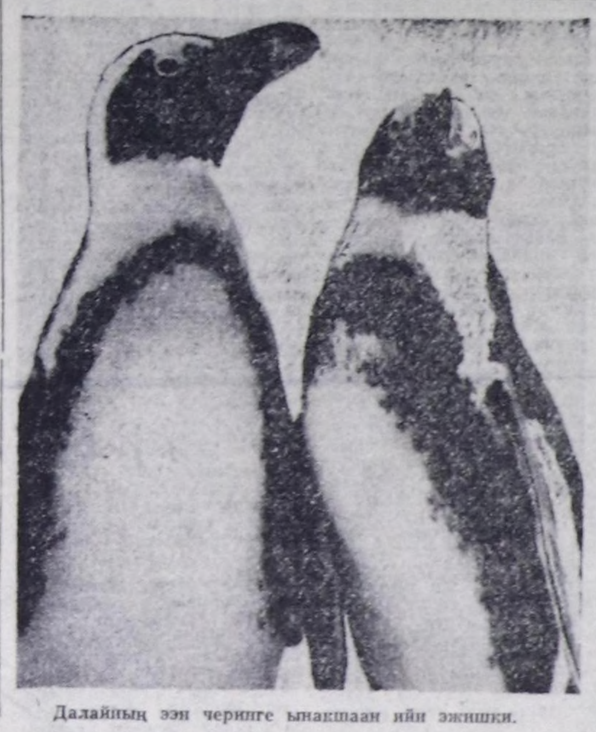

Далайның ээн черинге ынакшаан ийи эжишки.

Ак тала эгелээр, үш көшкеш, удар.

СОНУУРГАКТАРГА

Элезинниг ээн ховуда далай

Моолдуң Сайн-Шаанд хоорайының чоогунда ховуларга сөөлгү он чыл дургузунда 300 ажыг ханы кудуктарны каскан. Ынчалзажок оларның түгле чаңгызы ижер суглуг болган. Хоорайдан 40 километр ховуда 70 метр ханы черде кедергей хөй суг курлавырлыг ёзулуг далай бар болган. Ында сугнуң арыг, чаагайын суг бажының кара суунга деннеп турар.

Далайда арыг суг

Панама каналы ийи океаннарның аразында судноларны дамчыштыр суднолар эртерде, үш шлюзтуң (судноларны канал дамчыштыр эрттирерде, ында суг деннелин таарыштырар тудуг) чаны-биле эртер. Ынчаарга шлюз бүрүзүн арыг хөл суу-биле долдуруп турар. А Панама каналын дамчыштыр чыл бүрүде ортумаа-биле 12 мун суднолар артып турар. Ынчангаш оларның түгле чаңгызын безин эрттирерде, каналда далай суунче 200.000 кубометр арыг хөл суун немей кудуп турар. Оон түннелинде каналда ижер арыг суг тыптып келген.

Чарлал кызыгаарлаашкыны

Арага аймаан чарлаарын кызыгаарлаар, таакпыны чарлап, сайгарылга пропагандазын хоруур дугайында чаа хоойлу төлевилелип Францияның чазаа чурттуң национал хуралына бадыладыры-биле кирген. Национал хуралдың депутаттары бадылаашкыннарның хөй нуруузу-биле арага чарлалын шеглээр, а таакпы аймаан чарлаарын шуут хоруур дугайында хоойлуну хүлээп алган.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25 идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузут — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроулетүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ толун келбейн баргада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээлв 2 парлалга ямазы
Тиражы 28000 экз

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуу бажы № 1

Чагыг № 508.

Индекс 54241.

Телевидение

ОКТЯБРЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бүгүдеге спорт. 8.45 Авам, ачам база мен. 6-дан 7 ай чедир чаш уругнуң кижизидилгези болгаш өзүлдези. 9.15 «Чуртта, Чер!». Экологтуг программа. 10.15 Б. Кимягаров режиссерлуг фильмнери. «Хасан-Арбакеш». 11.50 Аас чогаал ансамблинин концерти. 12.05 ССРЭ-ниң КАН кол эргелелиниң даргазы Б. А. Коряковцевтиң чугаазы. 12.35 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 13.05 «Партнер». Коммерция медээчизи. 13.35 «Камгалал бижик». 14.05 «Пи» демдек адаа-биле. Эртем-тайылбырлыг программаның арынарындан. 15.05 Балет артизи, педагог С. Н. Головкинаның төрүттүнгениниң бээр 75 чыл болганына. 16.30 Уругларга фильм. «Улуг чажыктырыкчы». 17.45 Шыдыраага делегей чемпионадында. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 18.55 ССРЭ-ниң чазаанда. 19.10 «Каткы бажы каткан эвес». 21.00 «Ye». 21.30 — 23.50 «Даманың бараалгалы». Уран-чечен фильм. 1-2 серия.лары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Зухра Шарифуллина ырлаар. 8.55 «Бистин дүвүреливис черим». «Волганың алдын дүвү». Телефильм. 9.25 Орус чугаа. 9.55 Коллаж. 10.00 «Шаандакы номнарның шыгжакчызы». Телефильм. 10.10 Телефильм. 11.00 «Чыл үелери» бөлүктен хогжумүүг дамчыдылга. 12.05 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 12.35 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 13.35 К. Яблонский ойнаар (фортепиано). 14.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг улуар, чаштар!». 22.00 Ногай чурумалдар. 22.30 «Ye». 23.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. ЦСКА —«Металлист». 23.45 «Таныжыкар. Дартс». Спорттуң чанчылчываан хевирлериниң дугайында. 00.50 — 02.10 Дүнеки сеанс. «Коргуушкүн». Уран-чечен телефильм.

◆

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы дараазында курстарның ажыттынып турарын чарлап тур:

секретарь-машинакчылар курузу — аная өөренгени дээш 233 рубль төлөөр. Өөренир хуусазы 2,5 ай. Кичээлдер 1990 чылдың октябрь 15-те эгелээр.

«В—С» болгаш «В» категорияларның чолаачылар курузу.

«Д», «Е» категорияларының мергежил бедидер курузу.

радиотелемастерлер курузу. Бөлүктер четчелеттингени-биле кичээлдер эгелээр.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Интернационалная, 49. Телефон № 2-25-28.

◆

Тыванын күрүне филармониязының хогжум-шии концерт сезонунуң ажыдыышкыны бо чылдың октябрь 24-те болур.

Сезон ажыдар программада дараазында түүлдерни киргген: «Саян» күрүне ансамблинин, «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүүнүң, «Аян», «Тыва» ансамбльдериниң артистериниң киржилгези-биле улуг концерт.

Концерттиң эгелээри — кежээкиниң 19 шак 30 минутада. Билеттерни филармониянын кассазында садып турар. Коллективтерниң чарыгларын база хүлээп алыр.

Филармониянын телефону 2-55-19.

◆

КИНО

ОКТЯБРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Раджлакшми» (2 серия.лыг, Индия) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Одинокий волк Маквейд» (АКШ) 9.20, 13.00, 16.40, «Сладкие 16 лет» (АКШ, 16 харга чедир) 11.20, 15.00, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кинчыынды 150» 9.00, «Дерзость» 10.20, 13.40, «Так жить нельзя» 15.40, 18.00, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Люби и верь» (2 серия.лыг) 13.40, «Золотой поезд» (2 серия.лыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Миссисипи в огне» (АКШ, 2 серия.лыг) 13.30, 16.10, 18.50 шактарда.